

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Ατομική επιλογή κοινωνικής αποχώρησης ή στο περιθώριο της εργασίας;
Προσεγγίζοντας τον κοινωνικό αποκλεισμό

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γεωργία Καραμπαγλή

ΑΘΗΝΑ, 2017

Ατομική επιλογή κοινωνικής αποχώρησης ή στο περιθώριο της εργασίας;
Προσεγγίζοντας τον κοινωνικό αποκλεισμό

Τριμελής επιτροπή

Ανδρέας Ν. Λύτρας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Γεράσιμος Καραμπελιάς, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Τρύφων Κωστόπουλος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Γεωργία Καραμπαγλή, 2017

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς την συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

Περιεχόμενα

Πίνακες	7
Γραφήματα.....	7
Περίληψη	8
Abstract.....	9
Εισαγωγή	10

Κεφάλαιο πρώτο

1. Κοινωνικός αποκλεισμός: Ένα ευρωπαϊκό δημιούργημα	15
1.1 Η παρείσφρηση του όρου.....	15
1.2 Οι δυνητικά αποκλεισμένοι.....	17
1.3 Το ζήτημα της μέτρησης του κοινωνικού αποκλεισμού.....	19
1.4 Το πρόβλημα του πολιτικού κατασκευάσματος.....	22

Κεφάλαιο δεύτερο

2. Η αποσιώπηση της φτώχειας.....	24
2.1 Η μετονομασία της φτώχειας	25
2.2 Η θέση των φτωχών κατά την εκβιομηχάνιση	26
2.3 Οι στατιστικές διαστάσεις της φτώχειας.....	29
2.4 Ποιοι είναι οι φτωχοί και ποιοι οι αποκλεισμένοι;.....	34

Κεφάλαιο τρίτο

3. Η περιθωριοποίηση ως έννοια	37
3.1 Ορίζοντας την περιθωριοποίηση	37
3.2 Όψεις περιθωριοποίησης.....	38
3.3 Περιθώριο και εργασία	42

Κεφάλαιο τέταρτο

4. Ο ρόλος της μισθωτής εργασίας.....	44
4.1 Η μέτρηση της ανεργίας.....	45

4.2 Η υπόθεση της υποαπασχόλησης	49
4.3 Μισθωτή εργασία και φτώχεια	56
4.4 Υπάρχει η κοινωνία των $\frac{2}{3}$;.....	60

Συμπεράσματα

Πηγές - Βιβλιογραφία.....	64
Ελληνόγλωσσες πηγές.....	64
Ξενόγλωσσες πηγές.....	65
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	68
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	72
Παράρτημα Α.....	75

Πίνακες

Πίνακας 1. Κατά κεφαλήν ΑΕΕ ¹ σε δολάρια (GNI- current US \$) κατά έτος και για επιλεγμένες χώρες, 1995-2016	31
Πίνακας 2. Ποσοστό ² κινδύνου φτώχειας στην Ευρώπη, 2000-2016	32
Πίνακας 3. Ποσοστό ⁵ (%) κινδύνου φτώχειας εργαζομένων μερικής απασχόλησης στην Ευρώπη, 2003-2016	58
Πίνακας 4. Ποσοστό ⁶ (%) κινδύνου φτώχειας εργαζομένων πλήρους απασχόλησης στην Ευρώπη, 2003-2016	59

Γραφήματα

Γράφημα 1: Ποσοστά ανεργίας ³ επί του ενεργού πληθυσμού και για τα δύο φύλα σε επιλεγμένες χώρες, 2000-2017	48
Γράφημα 2: Ποσοστό υποαπασχόλησης ⁴ μισθωτών σε επιλεγμένες χώρες, 2016	51
Γράφημα 3: Ποσοστό (%) απασχολούμενων για λιγότερες από 30 ώρες εβδομαδιαίως ανά χώρα και έτος	53
Γράφημα 4: Ποσοστό (%) απασχολούμενων άνω των 48 ωρών εβδομαδιαίως ανά χώρα και έτος	54
Γράφημα 5: Ποσοστό (%) απασχολούμενων κάτω των 30 ωρών εβδομαδιαίως ανά χώρα για τα έτη 1987, 1993, 1999, 2009 & 2016	55

Περίληψη

Στα πλαίσια της ύπαρξης κοινωνικών ομάδων οι οποίες τίθενται εκτός των προκαθορισμένων ορίων της παραγωγικά προσδιορισμένης και ενεργούς κοινωνικής ζωής παρατηρείται ότι αυτές ταυτίζονται, στη σύγχρονη κοινωνική συνείδηση, με τον νεοσύστατο όρο του κοινωνικού αποκλεισμού. Έναν όρο, όμως, για τον οποίο δεν υπάρχει ένας τεκμηριωμένος ορισμός που να αποδίδει εννοιολογικά το περιεχόμενο του. Η διαπίστωση, αυτή, αποτελεί και το κίνητρο για τη διερεύνηση των στοιχείων που οδηγούν στην πολιτική υιοθέτηση του.

Η ερευνητική εργασία υλοποιείται μέσω της μελέτης των σχετικών κειμένων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κυριότερα μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης επιστημονικού υλικού. Από την έρευνα αποδεικνύεται ότι, οι εισηγητές του προαναφερθέντος όρου είναι οι φορείς της ευρωπαϊκής πολιτικής και όχι η επιστημονική κοινότητα. Επιπρόσθετα αποτιμάται ότι, οι παράγοντες που συντελούν στη δημιουργία καθοριστικών εμποδίων συμμετοχής των ατόμων στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική οργάνωση είναι η φτώχεια και οι κανόνες που διέπουν τη μισθωτή εργασία και ότι, αυτοί, οι παράγοντες δεν συνάδουν με τον όρο του κοινωνικού αποκλεισμού. Για το λόγο που υποκρύπτεται της χρήσης του όρου συμπεραίνεται ότι, με τον τρόπο αυτό επινοείται μια τεχνική απόσπασης της προσοχής από το μείζον θέμα της φτώχειας. Την πηγή, δηλαδή, δημιουργίας των περιθωριοποιημένων ομάδων οι οποίες σχηματίζονται σε ένα περιβάλλον που το χάσμα των οικονομικών ανισοτήτων και η άνιση κατανομή του πλούτου διευρύνονται ολοένα και περισσότερο, γεγονός που αποσιωπάται και αποκρύπτεται προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων των εχόντων πολιτική και κοινωνική εξουσία.

Ως εκ τούτου η άποψη που διατυπώνεται από τη γράφουσα είναι ότι, ο επικείμενος κίνδυνος της μη αναγνώρισης των διαστάσεων των καίριων, αυτών, κοινωνικών φαινομένων είναι, ήδη, ορατός και ενισχύεται μέσω μιας αόριστης ορολογίας η οποία και υποκρύπτει το πολύ σοβαρό και με γενικευμένες διαστάσεις πρόβλημα της κοινωνικής εξαθλίωσης. Συνεπώς η κοινωνική και ιδεολογική εγρήγορση του συλλογικού υποκειμένου είναι η μόνη πρόσφορη οδός.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνικός αποκλεισμός, φτώχεια, περιθωριοποίηση, ανεργία, κοινωνικές ανισότητες.

Abstract

In the context of social groups whose existence falls outside the predetermined limits of a productively delineated and active social life, such groups as often described – from the perspective of contemporary social consciousness – with the newly-established term of social exclusion. This, however, is a term without a well-documented definition that would represent its concept in a proper and accurate manner. This conclusion creates the motive to investigate the element leading to the term's appropriation in the field of politics.

This research paper was drawn together by studying the relevant documents from the European Union and also, most importantly, by reviewing the relevant scientific literature. The research shows that those who proposed the abovementioned term were actually European policy actors and not members of the scientific community. Furthermore, this research assesses that the factors contributing to the creation of decisive obstacles to individual participation in the financial, political and social organization are poverty and regulations governing salaried employment; it also shows that these factors are incompatible with social exclusion as a term. On the subject of the reason underlying the use of this term, the conclusion is that its use is actually a technique to distract attention from the major issue of poverty, which is the source behind the creation of marginalized groups, formed within an environment where the gap of social inequality and the unequal distribution of wealth both grow expand and grow wider every day, a fact which is withheld and concealed to benefit the interests of those in a position political and social power.

Therefore, the opinion of the author of this paper is that the imminent danger arising from the acknowledging the extent of these crucially important social phenomena is more than just visible; it grows even worse due to the use of a vague terminology that conceals the grave and generalised problem of social impoverishment. Thus, the only appropriate path is the social and ideological vigilance of the collective subject.

Keywords: Social exclusion, poverty, marginalization, unemployment, social inequalities.

Εισαγωγή

Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες, ίσως, έναν από τους πιο πολυσυζητημένους όρους ως προς τη διαμόρφωση αξόνων-στόχων άσκησης κοινωνικής πολιτικής καθώς βρίσκεται στο προσκήνιο των δράσεων της Ευρωπαϊκής κοινότητας, ενώ έχει γίνει ευρύτατα γνωστός μέσα από το σχεδιασμό ή την υλοποίηση σχετικών προγραμμάτων. Ως προς το περιεχόμενο του έχει ως κυρίαρχο προβαλλόμενο στοιχείο την συγκεντρωτική του ιδιότητα. Οι συνδέσεις γίνονται για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες οι οποίες παρουσιάζονται ως μια ολότητα εκτιθέμενη στον ίδιο κίνδυνο και χρήζουσας της ίδιας αντιμετώπισης. Μολαταύτα, πρόκειται για διαφορετικές ομάδες με διαφορετικές ανάγκες. Η ανομοιογένεια που τις διακρίνει δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να έχουν σημείο σύγκλισης και μάλιστα ισχυρό. Όμως, το να εκλαμβάνονται ως μέρος ενός συνόλου, τουλάχιστον θεωρητικά, δεν είναι βάσιμο.

Είναι γνωστό ότι έχουν γίνει αρκετές άκαρπες προσπάθειες κατασκευής ενός ορισμού ο οποίος να είναι κοινά αποδεκτός και να αποδίδει με ακρίβεια τις όποιες λειτουργίες του όρου. Προτού, λοιπόν, αναπτυχθεί ο συλλογισμός και παρουσιαστούν εκείνα τα στοιχεία που ενδεχομένως να θέσουν υπό αμφισβήτηση το όλο ζήτημα, είναι απαραίτητη η παράθεση αυτών των ορισμών που παρατηρούνται σε αρκετά κείμενα, όπως χρήσιμη είναι και η έκθεση του τρόπου κατά τον οποίο προσδιορίζονται οι συνθήκες αποκλεισμού.

Αρχικά, και εφόσον δεν παρατηρείται ένας αποδεδειγμένος ορισμός, οι περιγραφές επικεντρώνονται κάθε φορά σε άλλες πτυχές της κοινωνικής ζωής. Έτσι, σε επίπεδο θεσμών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων «... ο αποκλεισμός αναφέρεται στην απουσία κοινώς αναγνωρισμένων και θεσμοθετημένων δικαιωμάτων και ως εκ τούτου επικεντρώνεται στις διαδικασίες μετάβασης από μια κοινωνική κατάσταση σε μία άλλη και στην ώθηση του ατόμου προς τις παρυφές του συστήματος...» (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 34) ή «... ο κοινωνικός αποκλεισμός... αφορά την ανικανότητα των ατόμων να απολαμβάνουν τα κοινωνικά τους δικαιώματα δίχως προστασία... την αδυναμία εκπλήρωσης των υποχρεώσεων τους, τον κίνδυνο μακροχρόνιου υποβιβασμού στις τάξεις των δικαιούχων κοινωνικών παροχών και τον στιγματισμό...» (Rodgers, 1995, pp. 43-44). Ενώ σύμφωνα με την εκδοχή του

Observatory on National Policies to Combat Social Exclusion, «... ο κοινωνικός αποκλεισμός ορίζεται σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών... με το μέσο βιοτικό επίπεδο και με τη συμμετοχή στην πλειονότητα των κοινωνικών και επαγγελματικών ευκαιριών της κοινωνίας...» (Room, 1992, p. 14).

Ως προς την οριοθέτηση ενός πεδίου, όπως αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κυριαρχούν τα στοιχεία της έλλειψης ή της αφαίρεσης. Αναφέρεται ότι, «... σε όλες τις χώρες της Κοινότητας έχουν εμφανιστεί καινούριες μορφές αποστέρησης... αποτέλεσμα αυτής της συσσώρευσης των αποστερήσεων είναι ότι διάφορες ομάδες του πληθυσμού έχουν μείνει εκτός, ή στο περιθώριο, μιας γενικότερης ευημερίας... η Κοινότητα αναφέρεται σε αυτές τις... πολυδιάστατες μορφές αποστέρησης με τον όρο 'κοινωνικός αποκλεισμός'...» (Καβουνίδη, 2002, σ. 49).

Επιπρόσθετα, η τάση κατασκευής του όρου και ταυτόχρονα αποσύνδεσης του από το οικονομικό γίνεσθαι είναι, αναντίρρητα, αξιοπρόσεχτη. Υπό αυτήν την οπτική εκφέρεται η άποψη ότι, οι «... καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού υπάρχουν στο βαθμό που έξω-οικονομικά χαρακτηριστικά... αποκτούν νομικό-πολιτικό περιεχόμενο... δημιουργώντας τύπους αποκλεισμού...» (Αλεξίου, 2006, σ. 49). Ανάλογου περιεχομένου διατυπώσεις κεντρίζουν την προσοχή και θα αναλυθούν στην εργασία.

Εν συνεχεία μέσω μιας παραδοχής που έχει τις ρίζες της στη Γαλλία υποστηρίζεται ότι, «... ο αποκλεισμός είναι η ρήξη του κοινωνικού δεσμού μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας και είναι πολιτισμική και ηθική...» (Silver, 1994, σ. 60). Επομένως η αναγωγή της υπόθεσης σε ζήτημα αξιών το οποίο έχει ως επίκεντρο την κοινωνική οντότητα του ανθρώπου και με αφορμή μια αμφισβητούμενη έννοια, εκτός του ότι μεταθέτει τις εκάστοτε ευθύνες στο ίδιο το άτομο, αποθαρρύνει και τις προσπάθειες για κάθε άλλου είδους αιτιολόγηση.

Υπάρχουν και οι ορισμοί που καταλήγουν σε αόριστα συμπεράσματα όπως ότι, «... ο κοινωνικός αποκλεισμός έχει οριστεί ως η διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα ή οι ομάδες αποκλείονται εξ ολοκλήρου ή εν μέρει από την πλήρη συμμετοχή στην κοινωνία μέσα στην οποία ζουν...» (Nabin, 2008, σ. 164). Ή σύμφωνα με τους Levitas και συν. (2007) ότι, «... ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια πολύπλοκη και πολυδιάστατη διαδικασία. Περιλαμβάνει την έλλειψη ή την άρνηση των πόρων, των δικαιωμάτων, των αγαθών και των υπηρεσιών και την αδυναμία συμμετοχής...» (σ. 9). Πιθανόν, η δυσκολία συγκεκριμενοποίησης να εντοπίζεται στη ίδια τη σύλληψη του φαινομένου και όχι στη γραπτή απόδοση του.

Ωστόσο αποκλεισμός από τι και για ποιους; Γίνεται λόγος για στέρηση δικαιωμάτων (Room, και συν., 1992; Παπαδοπούλου, 2012), για ειδικές συνθήκες που οδηγούν σε αποκλεισμό (Καβουνίδη, 2002), για κοινωνικούς (Silver, 1994) και μη οικονομικά γενεσιουργούς παράγοντες του αποκλεισμού (Αλεξίου, 2006). Κανένα από τα παραπάνω παραδείγματα δεν πληροί τις προϋποθέσεις ώστε ο αποκλεισμός να γίνει αντιληπτός ως ένα ξεχωριστό φαινόμενο και συνεπώς να εξηγηθεί.

Ο προβληματισμός παραμένει ανοιχτός, διότι η υιοθέτηση του όρου από την Ευρωπαϊκή Ένωση και η ενσωμάτωση του σε προγράμματα κοινωνικής πολιτικής καθιστά τους Ευρωπαίους πολίτες αποδέκτες αυτών των πολιτικών οι οποίες στηρίζονται σε έναν αμφισβητούμενο όρο. Άρα οι κοινωνικές προεκτάσεις και οι πραγματικές συνέπειες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο παραμένουν, τουλάχιστον, άγνωστες.

Ας σημειωθεί λοιπόν ότι, ύστερα από τη σύσταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής της 3^{ης} Οκτωβρίου 2008 και σε δημοσίευση της Επίσημης Εφημερίδας της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανακοινώνεται ότι, «... από το 1992 έχουν διαμορφωθεί νέα μέσα πολιτικής... μεταξύ των στόχων... περιλαμβάνεται η ενεργητική κοινωνική ένταξη όλων, πράγμα που πρέπει να εξασφαλιστεί με την προώθηση της συμμετοχής στην αγορά εργασίας και με την καταπολέμηση της φτώχειας και του αποκλεισμού των πιο περιθωριοποιημένων ατόμων και ομάδων...» (Eur-Lex, 2008, σ. 307/11). Επομένως αποφασίζεται, ήδη από το 1992, η συμπερίληψη του νεότερου όρου στα επίσημα ευρωπαϊκά κείμενα και παράλληλα ο όρος, αυτός, εμπλέκεται με τους στόχους για την απορρόφηση του εργατικού δυναμικού και την αντιμετώπιση της φτώχειας.

Εν προκειμένω και με έναυσμα τα παραπάνω, θεωρείται απαραίτητη και ωφέλιμη η εστίαση του ενδιαφέροντος σε αυτά ακριβώς τα στοιχεία που η έννοια της φτώχειας, σκόπιμα, συγχέεται με τον εν λόγω όρο και σταδιακά επισκιάζεται από αυτόν ώστε να μην είναι πλέον σαφής η αναγκαιότητα αντιμετώπισης της.

Αναλυτικότερα στο πρώτο κεφάλαιο παρατίθενται οι θέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι οποίες και αποδεικνύουν ότι ο όρος, όχι μόνο υιοθετείται, αλλά έχει επιβληθεί με τέτοιον τρόπο που μέσω των αποφάσεων κοινωνικής πολιτικής θέτεται η εξάλειψη του ως προτεραιότητα. Παράλληλα σχολιάζεται ένα είδος κατηγοριοποίησης που παρατηρείται σε διάφορες κοινωνικές ομάδες θεωρούμενες ως αποκλεισμένες. Ακόμη θίγεται το οξύμωρο σχήμα της στατιστικής δυνατότητας

μέτρησης και εξαγωγής δεδομένων, ενώ γίνεται μια σύντομη αναφορά στις επίμονες προσπάθειες εύρεσης μιας κατάλληλης θεωρίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η φτώχεια μέσα από την παράθεση των σχετικών θεωριών, την επισήμανση των κοινωνικών συνεπειών και των διαστάσεων του φαινομένου. Επιπρόσθετα γίνεται μια συνοπτική ιστορική αναδρομή στα μέτρα που έχουν ληφθεί για τη φτώχεια, ενώ επιχειρείται η ανάδειξη εκείνων των σημείων μέσα από τα οποία προκύπτει μια μορφή κάλυψης της φτώχειας από τον καινοφανή όρο.

Το τρίτο κεφάλαιο έχει ως ερευνητικό επίκεντρο την έννοια της περιθωριοποίησης και το γεγονός της συχνότητας που αυτή η έννοια ταυτίζεται με τον αποκλεισμό. Μέσω της προσέγγισης επιδιώκεται ένας διαχωρισμός ως προς την συνειδητή επιλογή των ατόμων να ζήσουν στο περιθώριο και στην ακούσια περιθωριοποίηση που επιβάλλεται σε μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Η σκόπιμη, αυτή, πραγμάτευση γίνεται για λόγους κατανόησης της περιθωριοποίησης και της φτώχειας και αποσαφήνισης των εννοιών ως προς τον όρο του κοινωνικού αποκλεισμού.

Εν συνεχεία και στο τέταρτο κεφάλαιο, μέσω μιας περιεκτικής παρουσίασης της μισθωτής εργασίας, των πρόσφατων στατιστικών ευρημάτων και της επιχειρηματολογίας ως προς τις συνέπειες της ανεργίας, εισάγεται μια άλλη παράμετρος η οποία είναι η απομάκρυνση από την οικονομική ζωή της κοινωνίας και η επίδραση, αυτής της αδυναμίας ένταξης, στα υπό ανάλυση ζητήματα. Επί τοις ουσίας, στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι η ανάδειξη των κοινωνικών ανισοτήτων και οι πηγές προέλευσής τους.

Τα συμπεράσματα αποτελούν μια σύνοψη των θέσεων που αναπτύχθηκαν και των θεωριών που παρατέθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια. Περιέχουν το απόσταγμα του συλλογισμού της μελέτης. Η τοποθέτηση ολοκληρώνεται με την έκθεση των απόψεων και των σκέψεων ως προς τη θεματολογία.

Ολοκληρώνοντας το εισαγωγικό σημείωμα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, το παρόν έργο δεν έχει ως σκοπό την εξέταση όλων των παραμέτρων που πιθανόν παραπέμπουν στο θέμα. Εξάλλου για αυτόν ακριβώς το λόγο δεν συμπεριλαμβάνονται τα ευρωπαϊκά προγράμματα σχετικών δράσεων, ανεξάρτητα από τις απαραίτητες αναφορές σε αυτά, οι στατιστικές έρευνες τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη και ούτε εξειδικεύεται η ανάλυση σε περιπτώσεις

χρήσης του όρου σε τομείς όπως αυτοί της εκπαίδευσης, της υγείας, της ασφάλισης και της μετανάστευσης.

Ο σκοπός του έργου είναι μια εν τω βάθει προσέγγιση του φαινομένου του παραμερισμού της έννοιας της φτώχειας και της αντικατάστασης της από έναν όρο χωρίς επιστημονικό υπόβαθρο. Το ενδιαφέρον μονοπωλείται από την κριτική αμφισβήτηση της ίδιας της κατασκευής του κοινωνικού αποκλεισμού. Η συγγραφική προσπάθεια συμπληρώνεται και τεκμηριώνεται μέσω της αντιπαράθεσης αυτής της κατασκευής με τις επιπτώσεις της φτώχειας και της περιθωριοποίησης από την αγορά εργασίας. Μια υπόθεση εργασίας ιδιαίτερης σημασίας εφόσον συμβάλλει, έστω και στο ελάχιστο, στη δημιουργία ερωτημάτων ως προς την ερμηνεία ενός όρου ο οποίος, αν και παραδόξως έχει καθιερωθεί στην σύγχρονη συλλογική πραγματικότητα, παραμένει θεωρητικά ατεκμηρίωτος.

Κεφάλαιο πρώτο

1. Κοινωνικός αποκλεισμός: Ένα ευρωπαϊκό δημιούργημα

Η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής συνίσταται, σε τυπικό επίπεδο, στην επιδίωξη εκείνων των στόχων των οποίων η επίτευξη εξαρτάται από το σχεδιασμό και την υλοποίηση των κατάλληλων προγραμμάτων ώστε να καλυφθούν οι καταγεγραμμένες κοινωνικές ανάγκες. Τις τελευταίες δεκαετίες, και αναφορικά πάντα με την εφαρμογή σχετικών δράσεων κοινωνικής πολιτικής, παρατηρείται συστηματικά η χρήση του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα ερωτήματα έχουν ως αφετηρία αυτό το σημείο. Τη διερεύνηση της προέλευσης και του θεωρητικού υπόβαθρου στο οποίο βασίστηκε η ενσωμάτωση του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού. Υπό ποιες συνθήκες και στο όνομα ποιων αναγκών κρίθηκε απαραίτητη η συμπερίληψη του όρου ως κεντρικού πολιτικού στόχου. Όπως διερωτώνται, δηλαδή, και οι μελετητές ποιος είναι ο κοινωνικός σκοπός του οποίου η επίτευξη δεν είναι δυνατή παρά μόνο μέσω αυτού του όρου; Προσεγγίζονται αθέατες, από τις ήδη υπάρχουσες θεωρίες, πλευρές της κοινωνικής ζωής ώστε να επιλέγεται ως ο καταλληλότερος για την εφαρμογή κοινωνικών προγραμμάτων; Με άλλα λόγια προσφέρεται μια λύση γεφύρωσης του χάσματος των ανισοτήτων μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών κοινωνιών (Gore, Figueiredo, & Rodgers, 1995); Ή πρόκειται για ένα ψευδο-ιδεολογικό κατασκεύασμα το οποίο χρησιμοποιείται για πολιτικούς και οικονομικούς σκοπούς. Με την ανάπτυξη των θεματικών που ακολουθούν παρακάτω γίνεται μια πρώτη επαφή με τις πτυχές της θεματολογίας, έτσι όπως αυτές παρατηρούνται στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

1.1 Η παρείσφρηση του όρου

Ο όρος του κοινωνικού αποκλεισμού θεωρείται ότι καθιερώθηκε στη Γαλλία (Atkinson, 2000; Keller, 2014), ενώ η πορεία του διαγράφεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Daly & Silver, 2008). Οι πρώτες νύξεις για ενδεχόμενο κοινωνικό αποκλεισμό, λόγω έλλειψης πόρων, γίνονται το 1975 στο πρόγραμμα «Φτώχεια Ι» (Official journal of the European Communities, 1975; Τσαούσης, 1998) και το 1984

στο πρόγραμμα «Φτώχεια II» με τους πόρους να προσδιορίζονται σε «...υλικούς, πολιτισμικούς και κοινωνικούς...» (Επίσημη εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1984; Τσαούσης, 1998, σ. 90) γεγονός που σηματοδοτεί και την αρχή της αντικατάστασης της έννοιας της φτώχειας (Τσαούσης, 1998, σ. 90). Βέβαια μια σχετική προεργασία του όρου παρατηρείται πολύ νωρίτερα, όταν στο μεταίχμιο του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα οι φιλελεύθεροι μεταρρυθμιστές του κράτους πρόνοιας της Μ. Βρετανίας εισηγούνται την ιδέα του «καλού πολίτη» και στο όνομα αυτής της ιδέας προτείνουν τις νέες βάσεις αντιμετώπισης της φτώχειας οι οποίες θα έχουν ως πυρήνα τους, εκτός από τις υλικές, και τις μη υλικές παροχές (Freedon, 2013, σσ. 109-110, 112).

Επανερχόμενοι, όμως, η επίσημη εκδοχή του όρου χρονολογείται το 1989 μέσω του ψηφίσματος του Συμβουλίου της ΕΟΚ στο οποίο γίνεται η εισήγηση και η αποδοχή του. Ταυτόχρονα, δηλαδή, με την έγκριση του 3^{ου} προγράμματος για τη φτώχεια τίθεται επί τάπητος και ένα νέο ζήτημα ορολογίας. Οι μετέχοντες στο Συμβούλιο υποστηρίζουν «... ότι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού αναπτύσσονται σε πολλούς τομείς, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται καταστάσεις πολύμορφες οι οποίες θίγουν διαφόρων ειδών άτομα και ομάδες του πληθυσμού... οι διαδικασίες αυτές οφείλονται σε ορισμένες διαρθρωτικές εξελίξεις των κοινωνιών μας και... οι καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού δεν οφείλονται μόνο στην ανεπάρκεια πόρων...» (Official Journal of the European Communities, 1989, σ. C277/1; Atkinson, 2000).

Αργότερα μέσα από την Πράσινη Βίβλο του 1993 γίνεται, πλέον, εκτεταμένη αναφορά στον όρο. Η ανάγκη πολιτικής παρέμβασης δεν εντοπίζεται αποκλειστικά στην αντιμετώπιση της φτώχειας, αλλά και σε έναν φερόμενο κίνδυνο αποκλεισμού από τον οποίο αξιολογείται ότι πλήττονται οι πολίτες των Ευρωπαϊκών χωρών-μελών. Έναν κίνδυνο που εκλαμβάνεται ως διαρθρωτικό πρόβλημα του οποίου οι εκφάνσεις υπερβαίνουν τις εισοδηματικές ελλείψεις των πολιτών, δεν περιορίζονται στην κοινωνική διαστρωμάτωση και τους επιβεβλημένους εξ αυτής κανόνες και διαχέονται ως κοινωνική απειλή διαχωρίζοντας τους ανθρώπους στους έχοντες κοινωνική πρόσβαση και στους μη έχοντες (Commission of the European Communities, 1993). Είναι προφανής η μετάθεση της οπτικής του ζητήματος πέραν της φτώχειας, ή ακριβέστερα εξαιρουμένης της φτώχειας, προς μια άλλη αδιευκρίνιστη κατεύθυνση, ενώ από την άμεση λήψη μέτρων γίνεται φανερό και η αποφασιστικότητα που διακρίνει τον πολιτικό σχεδιασμό.

Επιπλέον στη Συνθήκη του Άμστερνταμ, στη Στρατηγική της Λισαβόνας και στη Συνθήκη της Νίκαιας, μεταξύ άλλων, δηλώνεται ρητά η πρόθεση λήψης παρόμοιων μέτρων (Ευρωπαϊκές Κοινότητες, 1997, p. 35; Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 2001, p. C80/17; Kraatz, 2016). Το 2002 δημοσιεύεται η 2η έκθεση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μέσω των επιχειρημάτων που παρουσιάζονται στην έκθεση, αυτή, τονίζεται η ανάγκη ποιοτικής διαφοροποίησης και αποδέσμευσης της φτώχειας από το εισόδημα, ώστε να γίνουν εμφανείς οι κοινωνικές διαστάσεις που δημιουργούν τον αποκλεισμό. Αποδοκιμάζεται η άποψη περί μοναδικής αιτίας της φτώχειας η έλλειψη οικονομικών πόρων και παροτρύνεται η αποδοχή μιας οπτικής η οποία είναι υπέρ της αξιολόγησης του συνόλου των συνθηκών διαβίωσης που σε κάποιες περιπτώσεις είναι άθλιες, απομονώνουν τα άτομα και τα αποκλείουν από την πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά. Προτείνεται η δημιουργία μιας προσέγγισης η οποία, εκτός των άλλων, θα συμπεριλαμβάνει ως παράγοντες επίδρασης την κοινωνική θέση και τη διαφορετικότητα των κοινωνικών ομάδων ένταξης, καθώς και των δυνατοτήτων που προκύπτουν ή των συνεπειών αυτών των παραγόντων. Ακόμη ο όρος της «στέρησης» πόρων τονίζεται, ιδιαίτερα, με σκοπό να αποδειχθεί η «καινοτομία» του κοινωνικού αποκλεισμού. Εντούτοις, στην έκθεση αυτή η σύγχυση που υπάρχει γύρω από την οριοθέτηση είναι προφανής (European Communities, 2002, σσ. 20-22). Το γεγονός, δηλαδή, της ανυπαρξίας περιεχομένου του όρου γίνεται έντονα αντιληπτό (Frey, 2001). Στην όλη τοποθέτηση αν γινόταν άρση της πολιτικής της χροιάς θα παράπεμπε κυριολεκτικά στον ψυχολογικό μηχανισμό της εκλογίκευσης, όπως αυτός περιγράφεται από τον Μάνο (1997), με τη διαφορά ότι στην προκειμένη περίπτωση το αντικείμενο είναι το φαινόμενο της φτώχειας. Δηλαδή οι συνέπειες της φτώχειας, ως πραγματικές καταστάσεις, δεν αμφισβητούνται πάρα ταύτα αμφισβητείται η οικονομική πηγή δημιουργίας τους και εξηγούνται μεμονωμένα και με έναν τρόπο αληθοφανή ο οποίος δεν ευσταθεί, διότι στο σύνολο τους τα προαναφερθέντα δεν θα αποτελούσαν αντικείμενο παρατήρησης εάν δεν υπήρχε η άνιση κατανομή του πλούτου.

1.2 Οι δυνητικά αποκλεισμένοι

Όπως προειπώθηκε στην εισαγωγή της μελέτης ο όρος του κοινωνικού αποκλεισμού παραπέμπει, σύμφωνα με τους Daly & Silver (2008), σε εκείνες τις κοινωνικές ομάδες για τις οποίες ακόμα και οι ίδιοι οι υποστηρικτές του όρου αποδέχονται ότι,

οι συνθήκες παρατήρησης τους και τα χαρακτηριστικά των ατόμων δεν έχουν κανένα κοινό στοιχείο. Επιπλέον οι ασκούντες ευρωπαϊκή πολιτική θεωρούν ότι, ο αποκλεισμός αυτών των κοινωνικών ομάδων εξηγείται ως επακόλουθο της ανεργίας και των αυξημένων απαιτήσεων για εξειδίκευση στην αγορά εργασίας, ως απόρροια της μετάβασης από την παράδοση στον εκσυγχρονισμό ή ακόμη αποδίδεται στις αλλαγές σε επίπεδο άτυπου και τυπικού κοινωνικού κεφαλαίου και στη μετανάστευση. Εν συνόλω οι προαναφερθέντες λόγοι παραπέμπουν στο κείμενο της Πράσινης Βίβλου. Η πιο αξιοσημείωτη παρατήρηση, η οποία βρίσκεται σε εδάφιο του εν λόγω κειμένου, είναι η αποτίμηση ότι ο αποκλεισμός των ατόμων δημιουργεί μια κατάσταση η οποία οδηγεί σε «... απελπισία και αποδιοργανωτική συμπεριφορά... χρήση βίας ή ναρκωτικών... εσωστρέφεια ή επιδεκτικότητα σε ρατσιστικές ιδεολογίες, ξενοφοβική συμπεριφορά... πολιτικό και κοινωνικό εξτρεμισμό ...» (Commission of the European Communities, 1993, σσ. 20-22). Ερμηνεύοντας τις εκτιμήσεις αυτές συνάγεται το συμπέρασμα ότι αυξημένες πιθανότητες υπαιτιότητας ανάλογων συμπεριφορών και κοινωνικών αντιδράσεων έχουν οι άνεργοι, οι ανειδίκευτοι, όσοι δεν ακολουθούν τα παραδοσιακά πρότυπα, όσοι υπολείπονται στήριξης, οι φτωχοί και οι μετανάστες. Δηλαδή όλες αυτές οι ομάδες που κινδυνεύουν να βρεθούν στα δίχτυα του αποκλεισμού. Οι δυνητικά αποκλεισμένοι. Πόσοι, άραγε, δεν ανήκουν σε καμία από αυτές τις ομάδες; Ίσως τα στατιστικά στοιχεία που θα παρουσιαστούν σε επόμενα κεφάλαια να φανούν χρήσιμα για την απάντηση του ερωτήματος. Συνάμα αφήνεται να εννοηθεί και ακριβώς το αντίθετο ως προς τον υπόλοιπο πληθυσμό. Δηλαδή ότι, όσοι δεν ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες έχουν μειωμένες πιθανότητες παρέκκλισης. Επομένως τα άτομα που εργάζονται, που ακολουθούν τις παραδόσεις σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, όσοι απολαμβάνουν τις κοινωνικές παροχές και αυτοί που δεν είναι φτωχοί ούτε μετανάστες θα παραμείνουν κοινωνικά ενταγμένοι και δεν θα παρουσιάσουν σε μεγάλη συχνότητα διαταραχές στη διάθεση και τη συμπεριφορά, ο κίνδυνος να κάνουν χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών είναι μικρός και η συχνότητα εμφάνισης μορφών ρατσισμού ή επιθετικών ενεργειών είναι μειωμένη. Ίσως στο σημείο, αυτό, η παραπομπή στις διαδικασίες του στίγματος του Goffman (2001) να ενδείκνυται ή και να επιβάλλεται αφού τέτοιου είδους ερμηνείες, εκτός του ότι είναι ανυπόστατες, μπορούν να χαρακτηριστούν και επικίνδυνες διότι η πολιτική τους χρήση τις μετατρέπει σε εργαλεία στοχοποίησης των ατόμων και διαιώνισης των κοινωνικών ανισοτήτων.

1.3 Το ζήτημα της μέτρησης του κοινωνικού αποκλεισμού

Οι συζητήσεις περί δημιουργίας δεικτών για τη μέτρηση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι εκτενείς. Ένας μακρύς κατάλογος κάθε φορά ξεδιπλώνεται ο οποίος περιλαμβάνει ένα σύνολο παραγόντων όπως «... η ανεργία, η έλλειψη στέγης, οι θέσεις εργασίας χαμηλής έντασης, η εθνικότητα... ο κίνδυνος φυλετικών διακρίσεων, η κακή υγεία, τα μειωμένα προσόντα και η πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, το φύλο, η ηλικία, η αναπηρία, η κατάχρηση ναρκωτικών ... ο αλκοολισμός [και] το διαζύγιο...». Παράγοντες οι οποίοι παρουσιάζονται ως μεταβλητές κοινωνικής επίδρασης και αύξησης του κινδύνου αποκλεισμού (Greve, 2002, σ. 17). Βέβαια η αναζήτηση παραμένει ατελέσφορη και μάταιη καθώς εκ των ίδιων των δημιουργών, αν και έμμεσα, αμφισβητείται η πληρότητα και η καταλληλότητα των εκάστοτε προτάσεων. Όπως και αν εξελίσσεται η διαδικασία και παρά τις όποιες προσεγγίσεις η κατάληξη είναι μια ανακεφαλαίωση των όσων έχουν λεχθεί, μια παλιλλογία. Πάρα ταύτα ορίζονται μεταβλητές, οι μετρήσεις καταγράφονται και τα συμπεράσματα εξάγονται. Γεγονός που πρέπει να σχολιαστεί.

Γυρνώντας λοιπόν το χρόνο περίπου δύο δεκαετίες πίσω, το 1979 ο Townsend διακρίνει ένα είδος διαβάθμισης του επιπέδου διαβίωσης έχοντας ως αρχή του το βαθμό στέρησης των ατόμων από τα κοινωνικά αγαθά. Εισάγει την «κλίμακα στέρησης» από τα βασικά αγαθά την οποία και θεωρεί ως «... εισοδηματικό όριο φτώχειας...». Αντίστοιχοι δείκτες συμπεριλήφθηκαν στις μετέπειτα έρευνες δίχως να παραπέμπουν σε νομισματικούς δείκτες (Eurostat, 2009, σ. 2).

Το 1996 η Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία δίνει την εντολή στο Cesis, ένα ερευνητικό κέντρο της Πορτογαλίας, για την εφαρμογή ενός ερευνητικού προγράμματος με σκοπό να εντοπιστούν εκείνοι οι δείκτες οι οποίοι να δείχνουν ότι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από το εισόδημα. Απαιτείται η κατασκευή δεικτών ώστε η δυνατότητα μέτρησης να είναι εφικτή. Οι «...μη νομισματικοί δείκτες...» προκύπτουν, εν τέλει, ύστερα από την υλοποίηση της έρευνας η οποία εφαρμόζεται μέσω κατάλληλα διαμορφωμένων ερωτηματολογίων (βλ. παράρτ. πρώτο) τα οποία αποστέλλονται στις στατιστικές υπηρεσίες των Ευρωπαϊκών χωρών. Οι στατιστικές υπηρεσίες της Ιταλίας, της Ιρλανδίας και της Ολλανδίας δεν συμμετέχουν στην έρευνα. Επίσης, και παρά την απουσία ερευνητικών αποδείξεων ως προς την ύπαρξη των υποδεικνυόμενων εκ των ερωτηματολογίων μορφών κοινωνικού αποκλεισμού, οι περισσότερες χώρες

συνεργάζονται. Εξαιρέσεις αποτελούν η Πορτογαλία, η Ελλάδα και η Ισπανία οι οποίες ανταποκρίνονται στην επικοινωνία δίχως τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων. Η έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι σε επίπεδο «... κοινωνικό, οικονομικό, θεσμικό, εδαφικό και... συμβολικών αναφορών...» οι άνθρωποι ενδέχεται να βιώσουν μια μορφή κοινωνικού αποκλεισμού. Στους παραπάνω παράγοντες εκλαμβάνονται ως άμεσοι και οι πολιτισμικοί, οι προσωπικές απόψεις και αντιλήψεις, τα προβλήματα ψυχικής υγείας και οι διαφοροποιημένες από το κοινωνικό σύνολο συμπεριφορές (Cesis, 1998, σσ. 13-14, 21, 25).

Εντούτοις το όλο εγχείρημα της διεξαγωγής έρευνας για τη δημιουργία δεικτών είναι ετεροχρονισμένο διότι προηγήθηκε άκριτα η αναγνώριση ενός φαινομένου και ύστερα, επιβεβλημένα, ανατέθηκε η αναζήτηση των συνθηκών προσδιορισμού του. Με απλά λόγια, δίχως να υπάρχει θεωρητική βάση και αποδείξεις για έναν όρο, ή μια έννοια, έγινε μια μετάβαση σε κατοπινό στάδιο και όλα μετατράπηκαν σε στατιστικό προβληματισμό. Και ίσως το πιο οξύμωρο όλων είναι ότι δύο χρόνια νωρίτερα, το 1994, τα συμπεράσματα ως προς τους Ευρωπαίους πολίτες που βρίσκονται σε αποκλεισμό είναι ότι η ποσοστιαία πορεία τους έχει αυξητική τάση (Office for Official Publications of the European Communities, 1994).

Το προηγούμενο σχόλιο δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη. Η μέτρηση του όρου δίχως να έχει προηγηθεί θεωρητική στοιχειοθέτηση και η εξαγωγή στατιστικών συμπερασμάτων είναι, όπως φαίνεται, μια επαναλαμβανόμενη τακτική. Παραδείγματος χάριν σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες χρηματοδοτούμενου έως το 2020 προγράμματος από την Ευρωπαϊκή Ένωση και η οποία δημοσιεύεται το 2013, παρουσιάζονται όλα τα εμπόδια που προκύπτουν ως προς τις πραγματικές λειτουργίες του όρου. Οι γνώμες είναι αμφιλεγόμενες τόσο για τα κοινωνικά πεδία εμφάνισης του κοινωνικού αποκλεισμού όσο και για τις εκτιμήσεις των δεικτών μέτρησης. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η απουσία ενός ενιαίου ορισμού οδηγεί και σε παραπλανητικά ευρήματα (Espon, 2014, p. VIII). Μολαταύτα, η έρευνα διεξάγεται χωρίς ενδοιασμούς, ενώ η καταγραφή και η παρουσίαση των στατιστικών μετρήσεων οδηγεί σε διαπιστώσεις ως προς τα κοινωνικά προβλήματα του πληθυσμού.

Αξιοπρόσεκτο είναι, επίσης, ότι σε επίπεδο μεταβλητών και σε έρευνα της Eurostat δεκτό έγινε και το υποκειμενικό στοιχείο της αναγκαιότητας που οι ίδιοι οι ερευνώμενοι αξιολογούν ότι έχουν σε κάθε περίπτωση, παρόλο που η υποκειμενικότητα ως κριτήριο προϋποθέτει την προσεχτική εφαρμογή των μεθοδολογικών εργαλείων διότι αν δεν αξιολογηθεί με μεθοδολογική συνέπεια η

αναξιοπιστία των αποτελεσμάτων είναι βέβαιη. Ακόμη επισημαίνεται ότι, εξαιτίας της μεταβλητότητας της ζήτησης αγαθών οι δείκτες δεν μπορούν να παραμένουν σταθεροί (Eurostat, 2009, σ. 2), ενώ στην επίσημη δοκιμή για τη δημιουργία δεικτών μέτρησης η παρατήρηση της μειωμένης ζήτησης αγαθών ερμηνεύεται και ως καταναλωτική επιλογή υπό την έννοια της διαχείρισης των εσόδων με σκοπό το ατομικό ή το οικογενειακό οικονομικό απόθεμα (Cesis, 1998). Δηλαδή, υπήρχε το απαιτούμενο εισόδημα και επιλέχθηκε η αποταμίευση;

Στις στατιστικές αναφορές για τον κοινωνικό αποκλεισμό συμπεριλαμβάνεται και ένας άλλος δείκτης ο οποίος καταγράφει τα ποσοστά του πληθυσμού που βρίσκονται σε «κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού». Ο δείκτης αυτός ονομάζεται AROPE και σύμφωνα με την Eurostat:

Αναφέρεται στην κατάσταση των ατόμων που είτε κινδυνεύουν από τη φτώχεια ή από σημαντική υλική στέρηση ή ζουν σε ένα νοικοκυριό πολύ χαμηλής έντασης εργασίας. Το ποσοστό AROPE... είναι ο βασικός δείκτης για την παρακολούθηση του στόχου της στρατηγικής της Ε.Ε. 2020 για τη φτώχεια (Eurostat, 2017a).

Επιπρόσθετα, ως «... πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό [θεωρείται ο] πληθυσμός που στερείται τουλάχιστον 4 από έναν κατάλογο 9 αγαθών και υπηρεσιών ή που διαβιεί σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας...» (ΕΛΣΤΑΤ, 2016a, σ. 1). Ωστόσο ο κατάλογος των υλικών στερήσεων (ΕΛΣΤΑΤ, 2016a; 2016b), ο οποίος σημειωτέο το 2009 γίνεται αποδεκτός από όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Eurostat, 2012), δεν παραπέμπει παρά μόνο σε οικονομικές ή αλλιώς σε υλικές στερήσεις. Άρα η αφετηρία του προβληματισμού είναι η φτώχεια. Άλλωστε και όσοι υποστηρίζουν την εφαρμογή σχετικών κοινωνικών προγραμμάτων δηλώνουν ότι, ο τελικός στόχος είναι η αντιμετώπιση της φτώχειας (Gore, Figueiredo, & Rodgers, 1995). Στην περίπτωση που η παρατήρηση αυτή ευσταθεί ποια η χρησιμότητα του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού;

Επίσης τα συμπεράσματα των ερευνών γενικεύονται, παρά το γεγονός της μη επαρκούς αντιπροσώπευσης του πληθυσμού η οποία προκύπτει από τη μη συμπερίληψη, στα ερευνητικά δείγματα, των ατόμων που βρίσκονται σε οποιαδήποτε δομή περίθαλψης, προστασίας ή κράτησης (Frey, 2001), ενώ αποτελεί παραδοχή ότι είναι αδύνατο να οριστεί ένα βασικό, κοινό για όλες τις περιπτώσεις, κριτήριο το οποίο να ορίζει το «αποκλεισμένο» άτομο (Silver, 1995, σσ. 59-60).

Αβίαστα λοιπόν συμπεραίνεται ότι, οι μετρήσεις αντιστοιχούν σε ένα αδιευκρίνιστο τμήμα του κοινωνικού συνόλου το οποίο κινδυνεύει από μια

κατάσταση απροσδιόριστη εφόσον, όπως αποδείχθηκε, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν οριοθετείται και δεν είναι μετρήσιμος. Συν τοις άλλοις χρησιμοποιείται ως όρος καλύπτοντας, έτσι, άλλες σημαντικότερες κοινωνικές διαστάσεις. Αυτοί είναι και οι κύριοι λόγοι για τους οποίους δεν κρίνεται ορθή η παράθεση και η ανάλυση των σχετικών στατιστικών ερευνών.

1.4 Το πρόβλημα του πολιτικού κατασκευάσματος

Στη σύντομη συλλογιστική διαδρομή που προηγήθηκε και που καταβλήθηκε προσπάθεια απόδοσης του περιεχομένου του κοινωνικού αποκλεισμού διαπιστώνεται ότι, τα τρωτά σημεία της κατασκευής είναι τόσο σοβαρά που παραπέμπουν σε απορριπτικά συμπεράσματα ως προς τον όρο. Τόσο ο χαρακτήρας των αναλύσεων ο οποίος είναι περιγραφικά ασαφής και δίχως κανονιστική δομή όσο και η αναστάτωση που επικρατεί εξαιτίας της αδυναμίας οριοθέτησης, η οποία και παραβλέπεται από τους υποστηρικτές του, αποδεικνύουν ότι ως όρος είναι αβάσιμος και ατεκμηρίωτος. Βέβαια η προέλευση του είναι πολιτική, και όχι ακαδημαϊκή (Τσαούσης, 1998; Daly & Silver, 2008), επομένως η ερμηνεία του είναι ανάλογη των προσδοκιών. Εξάλλου και όπως υποστηρίζουν οι Τσαούσης (1998) και Λύτρας (2004) η παρείσφρηση του όρου στις συζητήσεις, προφανώς, αποτελεί μια πολιτική ιδέα της εποχής μας η οποία κατασκευάστηκε ώστε να αντικαταστήσει τη φτώχεια και να αποσιωπήσει την ύπαρξη της. Προπάντων ο Λύτρας (2004) τοποθετείται λέγοντας ότι, ο κοινωνικός αποκλεισμός ως έννοια δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από μια μετονομασία της φτώχειας και του χάσματος των ανισοτήτων που δημιουργούνται από αυτήν. Η μόνη διακριτή διαφορά είναι ότι, μέσω του κοινωνικού αποκλεισμού θέτεται το πλαίσιο μεταξύ της οριακής ένταξης ή του πλήρους αποκλεισμού του ατόμου από την κοινωνία. Η λήψη, δηλαδή, μέτρων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι παρά μια προσπάθεια μετριασμού των συμπτωμάτων «... ώστε η φτώχεια να μην οδηγεί ... σε περιθωριοποίηση, δηλαδή σε έξοδο από την κοινωνία ...», παρά μια ευθεία αντιμετώπιση των αιτιών του προβλήματος της φτώχειας (σ. 53). Από το σημείο αυτό, λοιπόν, της μελέτης και στη συνέχεια ο όρος θα αναφέρεται και ως πολιτικό κατασκεύασμα.

Το πρόβλημα του πολιτικού κατασκευάσματος έγκειται στη συνυφασμένη με την ευρωπαϊκή πολιτική, χρήση του όρου, (Τσιάκαλος, 1995-1996) και τη λανθασμένη εξομοίωση του με τις κοινωνικές ανισότητες στο σύνολο τους. Σαφώς υπάρχουν και

αναλυτές, όπως οι Daly & Silver, οι οποίοι εκφράζουν την ανησυχία τους για τον όρο ισχυριζόμενοι ότι είναι αποπροσανατολιστικός διότι μέσω αυτού συγκαλύπτεται «... η διαρκώς αυξανόμενη εισοδηματική ανισότητα και η ταξική σύγκρουση...» (2008, σ. 554) και όπως ο Λύτρας (2004) που τονίζει ότι ο διαχωρισμός των κοινωνικών ανισοτήτων από τη φτώχεια ελλοχεύει σοβαρούς κοινωνικούς κινδύνους, εφόσον αυτή η τακτική απομακρύνει κάθε πιθανότητα αντιμετώπισης των συνεπειών, ή ακόμα και των αιτιών, της φτώχειας και φυσικά των κοινωνικών ανισοτήτων.

Υπό το πρίσμα αυτών των απόψεων, και θέτοντας ως πλαίσιο διερεύνησης συγκεκριμένες όψεις του φαινομένου της φτώχειας και της απασχόλησης, ακολουθεί στα επόμενα κεφάλαια η ανάλυση εκείνων των κοινωνικών γεγονότων εκ των οποίων αποκαλύπτονται και, εν μέρει, ίσως και να δίνονται οι απαραίτητες εξηγήσεις για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε το πολιτικό κατασκεύασμα του κοινωνικού αποκλεισμού.

Κεφάλαιο δεύτερο

2. Η αποσιώπηση της φτώχειας

Εκφράζεται το επιχείρημα ότι εξαιτίας της σύνδεσης της φτώχειας με την οικονομία δεν δίνεται η ανάλογη προσοχή σε άλλους, εξίσου σημαντικούς, παράγοντες επίδρασης όπως οι πολιτικοί και οι πολιτισμικοί. Τονίζεται ότι, αυτό το θεωρητικό κενό καλύπτεται από τον όρο του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω του οποίου προσδίδονται στη φτώχεια άλλες ανθρωποκεντρικές διαστάσεις (Gore, Figueiredo, & Rodgers, 1995).

Επιπλέον ο Walker R. ισχυρίζεται ότι η αναφορά στην έννοια της φτώχειας είναι αναπόφευκτη, αν και μη επιθυμητή, εξαιτίας της εννοιολογικής αοριστίας του αποκλεισμού η οποία όμως δικαιολογείται με το επιχείρημα ότι ο όρος έχει την ιδιότητα να «... σημαίνει διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς ανθρώπους...». Ο Atkinson (2000) συνηγορεί προσθέτοντας ότι, αυτό είναι και το εμπόδιο για την αντιμετώπιση των πραγματικών προβλημάτων του αποκλεισμού (Atkinson, 2000, σσ. 1042, 1050-1051; Greve, 2002) και ο Sen αντιλαμβάνεται τη φτώχεια ως επακόλουθο του αποκλεισμού και τον τελευταίο ως πυρήνα του προβληματισμού (Sen, 2000).

Ενδεικτικά σε αυτά τα σημεία βασίζονται οι θέσεις οι οποίες παραποιούν ή και παραλείπουν την έννοια της φτώχειας αντικαθιστώντας την με τον υπό συζήτηση όρο. Μολαταύτα η Levitas (2004) υποστηρίζει ότι, η φτώχεια δεν αποτελεί μέρος του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά παράγει αποκλεισμό (σσ. 204, 215). Το προϊόν, με άλλα λόγια, της φτώχειας είναι ο αποκλεισμός. Εξάλλου υπό μια άλλη οπτική, ο σκοπός που εξυπηρετεί και οι λειτουργίες που ενδέχεται να έχει η φτώχεια έχουν νόημα εντός, και όχι εκτός, της κοινωνίας.

Εστιάζοντας παρακάτω στην μετονομασία της φτώχειας και την επιλογή της ορολογίας, στην παρουσία του φαινομένου κατά την περίοδο της εκβιομηχάνισης και στις στατιστικές του διαστάσεις γίνεται φανερή τόσο η πολιτική διαδρομή που επιλέγεται για τη φτώχεια όσο και οι τρόποι αντικατάστασης της και εν τέλει αποσιώπησης της.

2.1 Η μετονομασία της φτώχειας

Υποστηρίζεται ότι ύστερα από το 1990 και ενώ καταρρέει η φαντασιακή κοινωνία της «... αφθονίας και της πλήρους απασχόλησης...», το πρόβλημα της φτώχειας και της ανεργίας επανέρχονται ως θεματολογία. Διακρίνεται μια νέα μορφή διαχωρισμού της κοινωνίας στους έχοντες απασχόληση, επομένως σε αυτούς που έχουν εισόδημα και μια θέση κοινωνικά αναγνωρισμένη, και στους μη έχοντες απασχόληση. Η διαπίστωση, αυτή, σηματοδοτεί για τον Messu (2013) τη μετάβαση από την έννοια της φτώχειας στον όρο του κοινωνικού αποκλεισμού τον οποίο κατανοεί ως την απομάκρυνση από την κυριότερη διαδικασία «κοινωνικής ενσωμάτωσης» η οποία είναι η ενεργός θέση στην αγορά εργασίας. Επιπλέον για τον ίδιο το πρόβλημα εντοπίζεται στον παρατηρούμενο κοινωνικό διχασμό και τις λειτουργίες του και, με γνώμονά αυτήν την οπτική, θεωρεί τον κοινωνικό αποκλεισμό ως μια ασαφή γενίκευση η οποία αντικαθιστά την έννοια της φτώχειας. Η αλλαγή, αυτή, είναι όπως επεξηγεί «...το αποτέλεσμα της επιλεκτικής προβολής ορισμένων χαρακτηριστικών...» της φτώχειας. Μια αλλαγή η οποία όχι μόνο δεν προσδίδει θετικά στοιχεία ως προς την αντιμετώπιση του ζητήματος, αλλά εμποδίζει τη μελέτη των πραγματικών κοινωνικών αιτιών του θέματος. Προτείνει, δηλαδή, μια ολιστική προσέγγιση της φτώχειας στη βάση της κοινωνικής συνοχής ενώ ως όρο αποδέχεται τον κοινωνικό αποκλεισμό (Messu, 2013, σσ. 193-194, 205-208).

Όντως η έννοια της φτώχειας αντικαταστάθηκε από τον κοινωνικό αποκλεισμό. Τη θέση της πήρε ένας όρος για τον οποίο δίνονται μεγάλες χρηματοδοτήσεις και εγκρίνονται προγράμματα ερευνών. Ένας όρος ο οποίος είναι πιο εύηχος, δεν παραπέμπει στα δεινά της φτώχειας και παρουσιάζει ένα αποτέλεσμα δίχως να καταδεικνύει τα αίτια πρόκλησης του. Αυτή η κατασκευή ασάφειας χτίζεται ήδη από το 1975 στα κείμενα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου των Υπουργών και καθιερώνεται, όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, αργότερα το 1994. Στο μεταβατικό στάδιο από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό ορισμένοι θεωρητικοί συμφωνούν ότι η διαφορά είναι η παράληψη των οικονομικών παραγόντων και η αντικατάστασή τους από τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτόν ακριβώς το λόγο εντοπίζουν και σε αυτόν αποδίδουν την προφανή ασάφεια του όρου διότι, όπως διευκρινίζουν, στην αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να ληφθούν εκείνα τα μέτρα που θα επιτρέψουν την ισότιμη πρόσβαση στο δημόσιο πλούτο και την άσκηση, επομένως, των κοινωνικών δικαιωμάτων (Τσιάκαλος Γ. , 1998). Όμως εμπόδια πρόσβασης στο δημόσιο πλούτο

τι άλλο μπορεί να σημαίνει εκτός από ταξική ανισότητα και φτώχεια. Φαινόμενα τα οποία όλο και διευρύνονται βυθίζοντας τα θύματα τους στην απόγνωση και στερώντας τους κάθε ελπίδα για αξιοπρεπή διαβίωση. Αυτή είναι και η αιτία μετάβασης από την φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό. Η άνιση κατανομή των οικονομικών πόρων γίνεται ασαφής και αόριστη ακριβώς όπως και ο όρος που επιλέγεται να την αντιπροσωπεύσει.

2.2 Η θέση των φτωχών κατά την εκβιομηχάνιση

Η φτώχεια παρατηρείται πάντα και σε όλες τις κοινωνίες, ωστόσο η ιστορική της σημασία αλλάζει ανάλογα με τον τόπο, το χρόνο και το κοινωνικό σύνολο (Procacci, 2013). Η ιστορική στιγμή που η «ιδέα της φτώχειας» προβάλλεται έντονα ως κοινωνικός προβληματισμός χρονολογείται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα (Silver, 1995, σ. 58; Procacci, 2013, σ. 40) κατά την πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης στη Μ. Βρετανία (Silver, 1995, σ. 58). Τώρα η φτώχεια τοποθετείται σε νέες βάσεις εφόσον, εξαιτίας των μεγάλων αλλαγών και μεταρρυθμίσεων, η κοινωνική διάκριση και η σκληρή αντιμετώπιση των φτωχών γίνεται ιδιαίτερα εμφανής (Silver, 1994). Το γεγονός αυτό προβάλλεται ως μια κατάσταση η οποία πρέπει να αντιμετωπιστεί για λόγους προσαρμογής του φαινομένου στο περιβάλλον της εκβιομηχάνισης (Merrien, 2013) και όχι για λόγους εξάλειψής του.

Έως και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στην Αγγλία, διατυπώνονται ορισμένες απόψεις για τη φτώχεια. Οι απόψεις που προέρχονται από τον κύκλο των φιλελευθέρων αποδίδουν στους φτωχούς αρνητικά χαρακτηριστικά συσχετίζοντας τη φτώχεια τους είτε με την εγκληματικότητα, είτε με το χαρακτήρα του ατόμου ο οποίος παρουσιάζει αδυναμίες, είτε με την έλλειψη επαρκούς εισοδήματος και πόρων και τέταρτον με την «... αποστέρηση πολλών δικαιωμάτων...» (Freedon, 2013, σ. 91).

Πολύ νωρίτερα από τα πρώτα κιόλας σημάδια της «κεφαλαιοκρατικής παραγωγής», τα οποία διακρίνονται στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, η νομοθεσία μέσω της οποίας ορίζεται φορολογία υπέρ της φτώχειας επιβεβαιώνει την εξαθλίωση που έχει προκαλέσει στο λαό η «βίαιη απαλλοτρίωση» της γης. Αν και επίσημα δεν γίνονται ποτέ παραδεκτοί, προς την τότε κοινωνία, οι λόγοι δημιουργίας του νόμου λόγω της ντροπής που προκαλεί η αισχρή, αυτή, πράξη της αρπαγής της γης (Marx, 2002/1867, σσ. 740-747).

Ο νόμος για τη φτώχεια αλλάζει το 1834 και οι φτωχοί εξαναγκάζονται σε φυλάκιση (Marx, 2002/1867). Με το πρόσχημα της «εκούσιας φτώχειας», της ύπαρξης δηλαδή φτωχών οι οποίοι σύμφωνα με την φιλελεύθερη εκδοχή δεν επιθυμούν να εργαστούν και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι φτωχοί (Freeden, 2013; Merrien, 2013), επιβάλλεται η τιμωρητική στάση απέναντι στο φτωχό πληθυσμό με έσχατη λύση τα workhouses τα οποία δεν διαφέρουν από τις φυλακές στα οποία εξαναγκάζονταν σε απλήρωτη σκληρή εργασία (Marx, 2012, σ. 58; Foucault, 1964, σσ. 48-49) και των οποίων η λειτουργία χρονολογείται, ήδη, από τον 17^ο αιώνα (Foucault, 1964). Ο Weber (1989), χαρακτηριστικά, αναφέρει ότι αυτή ήταν και η «στρατολόγηση των εργατικών δυνάμεων» οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν στα εργοστάσια (σσ. 259-260).

Σε προνοιακό επίπεδο επινοείται η ελαχιστοποίηση των οικονομικών βοηθημάτων, με το σκεπτικό να μην λειτουργούν ενισχυτικά, και αποφασίζεται η παροχή τους αποκλειστικά και μόνο σε όσους θεωρείται ότι έχουν την ικανότητα να εργαστούν. Μια στάση η οποία έχει ως σκοπό να προκαλέσει κοινωνική απέχθεια για τις προνοιακές παροχές και να ενισχύσει την αντίληψη περί προσωπικής, και όχι οικονομικής ή κοινωνικής, ευθύνης για τη δημιουργία της φτώχειας (Freeden, 2013; Merrien, 2013). Όπως σχολιάζει ο Merrien (2013), η παραπάνω οπτική περί φτώχειας είναι η ίδια προσέγγιση με αυτή της «εκούσιας ανεργίας» η οποία έχει ως στόχο «... να αποδεσμεύσει την οικονομία από την κοινωνία και να μετατρέψει το άτομο... σε ένα εμπόρευμα...» (σσ. 124-126). Μεταξύ αυτών των συνειρμών και το «αμερικάνικο workfare» του Κλίντον το 1996 (Gorz, 1999, σσ. 178-179) λίγο διαφέρει από την προαναφερθείσα πολιτική.

Από το 1880 και ύστερα σημειώνεται αλλαγή στην πολιτική αντιμετώπιση της φτώχειας η οποία προέρχεται από τα μέλη ενός φιλανθρωπικού κινήματος, γνωστό με την ονομασία “Settlement Movement”, τα οποία επαναπροσδιορίζουν το πρόβλημα θέτοντας κοινωνικό-πολιτικές βάσεις και αναγνωρίζοντας τις χρόνιες διαστάσεις του φαινομένου. Ο αντίλογος, βέβαια, είναι δριμύς και το επιχείρημα περί ατομικής υπαιτιότητας παραμένει. Παράλληλα θίγεται και η ταξική προέλευση της φτώχειας (Freeden, 2013, σσ. 91-96, 126-127).

Στη Γαλλία δεν παρατηρείται, έως και τα μέσα του 19ου αιώνα, κάποια οργανωμένη πολιτική ενέργεια δημιουργίας ενός προνοιακού συστήματος. Η γαλλική κοινωνία του 17^{ου} αιώνα, αν και καταδικάζει την πολιτική των Άγγλων, αρνείται να αναγνωρίσει τους φτωχούς ως μέλη του κοινωνικού συστήματος και γι'

αυτόν ακριβώς το λόγο οι μοναδικές και πενιχρές παροχές προέρχονται από τη φιλανθρωπία, την οποία επικροτούν, και η επαιτεία αντιμετωπίζεται ως αξιόποινη πράξη. Οι ζητιάνοι κρατούνται με τη βία σε άσυλα ενώ τους επιβάλλονται καταναγκαστικά έργα με σκοπό τη συμμόρφωση τους, εφόσον θεωρούνται υπεύθυνοι και υπόλογοι για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται (Merrien, 2013).

Σαφέστερα με το διάταγμα του 1656, το οποίο παραπέμπει αντίστοιχα στη νομοθεσία της Αγγλίας για τους φτωχούς (Marx, 2002/1867), και με αυτό της «16ης Ιουνίου του 1676» δημιουργείται ένα σύστημα κεντρικής διοίκησης όλων των ιδρυμάτων των πόλεων της Γαλλίας και με κέντρο αναφοράς το νεοϊδρυόμενο Γενικό Νοσοκομείο στο Παρίσι δίδεται κάθε εξουσία, και δίχως τυπικό έλεγχο, στους διευθυντές του να καθορίσουν την τύχη των κρατουμένων (Foucault, 1964, σσ. 44-47). Έτσι βάσει, πλέον, της σχετικής νομοθεσίας της Γαλλίας ιστορικά αναφέρεται ότι «... κάθε σωματικά υγιής άνθρωπος από 16 ως 60 χρονών στέλνονταν στα κάτεργα, αν δεν είχε μέσα συντήρησης και δεν ασκούσε κανένα επάγγελμα...» (Marx, 2002/1867, σ. 761). Υπολογίζεται ότι σε αυτά τα «... ιδρύματα εγκάθειρξης ... ο ένας στους εκατό κατοίκους του Παρισιού είχε βρεθεί κλεισμένος έστω και για λίγους μήνες της ζωής του ...». Όπως περιγράφεται άνθρωποι «... φτωχοί, αλήτες, ξεστρατισμένοι και μυαλά αλαφροϊσκιωτα ...» τίθενται, ως αποδιοπομπαίοι τράγοι, σε έναν «αυστηρό διαχωρισμό» από την κοινωνία (Foucault, 1964, σσ. 12, 44-47).

Η ανατροπή στην προσέγγιση του φαινομένου έρχεται όταν γίνεται αντιληπτό ότι, οι ακραίες ανισότητες που προκαλούνται από τη φτώχεια έχουν μετατρέψει τους φτωχούς σε ομάδες σύγκρουσης με το κατεστημένο. Εκτός αυτού, η φτώχεια παίρνει τη μορφή «κοινωνικού ζητήματος» διότι το ενδεχόμενο σύνδεσης της με την εργασία ενέχει τον κίνδυνο της μετατόπισης της ευθύνης στο κράτος, γεγονός που δεν συμφέρει το σύστημα εξουσίας και γι' αυτό τίθεται ως κανονιστικός όρος η άσκηση προνοιακής πολιτικής να είναι ανεξάρτητη από την πολιτική για την εργασία. «Πρόκειται... για μια απόπειρα αντίληψης της φτώχειας με μη οικονομικούς όρους...» η οποία κατά τη διάρκεια της 3ης Γαλλικής Δημοκρατίας εγκαταλείπεται όταν γίνεται ορατός ο επικείμενος κίνδυνος κοινωνικής ρήξης που θα επιφέρει αυτή η πολιτική η οποία αρνείται να συνδέσει, σε ορισμένο βαθμό, τη φτώχεια με τον τομέα της εργασίας (Procacci, 2013, σσ. 38, 40-51).

Οι «επάξιοι» και οι «ανάξιοι» λοιπόν φτωχοί είναι η νέα απειλητική και χειριστική ιδέα (Μπάουμαν, 2004, σσ. 45-51) η οποία διαδίδεται σε όλη την Ευρώπη με την εφαρμογή ανάλογων μέτρων (Foucault, 1964) και μέσω της οποίας

εξαθλιώνονται ακόμη περισσότερο οι εργάτες και αφανίζονται οι πιο αδύναμες κοινωνικές ομάδες (Μπάουμαν, 2004, σσ. 45-51).

Στη κριτική του ο K. Marx (2002/1867) ως προς τα λεγόμενα του Frederick Morton Eden, περί γένεσις της φτώχειας τη στιγμή που οι αγρότες έπαψαν να είναι δουλοπάροικοι και από τη στιγμή που δημιουργήθηκε η μανιφακτούρα, εύστοχα επισημαίνει ότι, «... ο Έντεν γελιέται μόνο στο ότι τον αγρότη τον έκανε προλετάριο ... η κατάργηση της ιδιοκτησίας του στη γη του και όχι η κατάργηση της δουλοπαροικίας ...». Η αρπαγή της γης, σαφώς, δεν έγινε με τον ίδιο ρυθμό και την ίδια χρονική στιγμή σε όλες τις χώρες, απλώς η πιο αντιπροσωπευτική θεωρείται αυτή που έγινε στην Αγγλία. Ανεξαρτήτως, όμως, της χρονικής στιγμής που έλαβαν χώρα τα ιστορικά γεγονότα το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο. Πρόκειται, για την «πρωταρχική συσσώρευση» η οποία αφαίρεσε τα μέσα παραγωγής από τον αγρότη και δημιούργησε μάζες φτωχών ανθρώπων οι οποίοι εκδιώχθηκαν, βασανίστηκαν και πολλοί θανατώθηκαν (σσ. 740-763). Την «συσσώρευση αποθέματος» που αποτέλεσε το ιστορικό μεταίχμιο από την περίοδο που «... ο εργάτης καρπωνόταν το σύνολο του προϊόντος της εργασίας του ...» σε αυτήν που του αφαιρέθηκε (Smith, 2000/1776, σ. 107). Αυτή είναι και η φτώχεια η οποία μελετάται στο παρόν κείμενο και η οποία, στην εποχή μας και σύμφωνα με τον Λύτρα (2016), συμπορεύεται με τη μισθωτή εργασία.

2.3 Οι στατιστικές διαστάσεις της φτώχειας

Σε κείμενο της επιτροπής του ΟΗΕ στο οποίο μνημονεύονται οι σημαντικότερες αποφάσεις για την προστασία των δικαιωμάτων των φτωχών αναφέρεται ότι, «... όσοι ζουν σε συνθήκες φτώχειας, και ιδιαίτερα σε συνθήκες ακραίας φτώχειας, είναι οι πρώτοι που πρέπει να δράσουν για να αλλάξουν την κατάσταση τους ... και οι προσπάθειες τους πρέπει να υποστηρίζονται έχοντας προτεραιότητα...» (United Nations, 2006, p. 30). Απεναντίας εκτιμάται ότι η φτώχεια, όχι μόνο δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ένα πρόσκαιρο πρόβλημα ύστερα από ατομικό κόπο, αλλά βαθαίνει και παρατείνεται ολοένα και περισσότερο (Jenson, 2000).

Ξεκινώντας από την Παγκόσμια Τράπεζα, η οποία διαχωρίζει τις οικονομίες σε χαμηλού, μεσαίου και υψηλού εισοδήματος, για το έτος 2016 ορίζει ότι στις πρώτες ανήκουν αυτές με ετήσιο κατά κεφαλήν εισόδημα έως ή και λιγότερα από 1.045\$, στις δεύτερες ανήκουν αυτές με εισόδημα άνω των 1.045\$ και λιγότερα από 12.736\$

και στις τελευταίες ανήκουν αυτές με ετήσιο κατά κεφαλήν εισόδημα από 12.736\$ και άνω (The world bank, 2017a).

Τα στοιχεία αυτά γίνονται πιο ενδιαφέροντα εάν παρατηρηθούν τα κατά κεφαλήν εισοδήματα επιλεγμένων χωρών έτσι όπως αυτά καταγράφονται και παρατίθενται στον πίνακα 1. Όπως φαίνεται και σύμφωνα με τα κριτήρια που ορίζει η Παγκόσμια Τράπεζα για το έτος 2016 στις οικονομίες μεσαίου εισοδήματος ανήκουν αυτές της Ρουμανίας, της Τουρκίας, της Αργεντινής και της Βουλγαρίας. Δεν καταγράφονται οικονομίες χαμηλών εισοδημάτων, ενώ όλες οι υπόλοιπες χώρες θεωρούνται υψηλού εισοδήματος. Επιπλέον, οι οικονομίες της Ευρώπης κατατάσσονται στην τρίτη και υψηλότερη κλίμακα, ενώ οι μεσαίες οικονομίες της αποτελούν εξαιρέσεις κυρίως των περασμένων ετών (The world bank, 2017b).

Ένας απλός παρατηρητής των στοιχείων του πίνακα 1 θα συμπεράινε ότι στο σύνολο των χωρών δεν τίθεται θέμα φτώχειας. Πόσο ευσταθεί μια τέτοια διαπίστωση; Επιπρόσθετα, πρέπει να σημειωθεί ότι η Παγκόσμια Τράπεζα συμπεριλαμβάνει στα κριτήρια της το δείκτη ΑΕΕ και αναλόγως κατηγοριοποιεί τις ανάγκες των χωρών για το είδος και το μέγεθος της οικονομικής βοήθειας (The world bank, 2017a). Έτσι ένας δείκτης, ο οποίος προκύπτει από τη διαίρεση του ακαθάριστου εγχώριου εισοδήματος με τον αριθμό του πληθυσμού, καθορίζει σε έναν ορισμένο βαθμό τις διαστάσεις της φτώχειας. Αν δεν είναι αυτό το παράδειγμα ένα παράδειγμα κοινωνικής ανισότητας, τότε ποιο παράδειγμα θα μπορούσε να απεικονίσει καλύτερα την άνιση κατανομή του εισοδήματος; Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι αυτό το εισόδημα δεν ανήκει ισότιμα σε κάθε πολίτη και ότι είναι ένα εικονικό εισόδημα το οποίο, ενδεχομένως, να έχει αξία για τους οικονομολόγους δεν έχει, όμως, κανένα κοινωνικό νόημα για τους φτωχούς.

Πίνακας 1. Κατά κεφαλήν ΑΕΕ¹ σε δολάρια (GNI- current US \$) κατά έτος και για επιλεγμένες χώρες, 1995-2016

ΧΩΡΑ/ΕΤΟΣ	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Αυστραλία	21130	20130	19980	21130	25520	30340	34170	37340	42390	44040	46560	50150	59840	65640	64860	60330	54420
Καναδάς	22610	22980	23490	25360	29370	34120	37780	41420	44810	43110	44370	47060	50900	52620	51750	47250	43660
Κύπρος	14860	14690	14980	17130	20920	24450	26290	29030	32090	32560	31330	31500	28920	27010	26500	25810	23680
Φινλανδία	26420	25780	25510	28680	35200	40100	42740	46040	49920	48590	49330	49910	48670	49220	48990	46630	44730
Γαλλία	25150	23940	23180	26020	31500	36000	37960	40250	43510	43760	43790	44220	43020	43380	42750	40530	38950
Γερμανία	26210	24790	23710	26230	31730	35880	38370	40700	43870	43810	44790	47360	46710	47470	47680	45780	43660
Ελλάδα	13330	13070	13150	15700	19580	22760	24550	26350	28660	29330	27660	24930	23500	22540	22000	20270	18960
Ισλανδία	31560	30710	30920	33740	42050	50750	53650	61940	50100	41960	36520	37750	40750	47080	48160	50260	56990
Ιρλανδία	24180	24170	24840	29990	37780	44550	48170	50170	50700	46930	44880	42070	41010	44040	47040	52170	52560
Ιταλία	21820	21080	20640	23270	28220	32390	34210	35820	37760	37690	37690	37680	36000	35370	34760	32870	31590
Ιαπωνία	36230	36770	34790	35070	38350	40560	39930	38740	38850	38790	43440	46880	49480	48280	43940	38780	38000
Λουξεμβούργο	46590	45750	42740	46120	62970	74020	71780	86450	88240	71410	78440	76890	75450	75850	76900	71240	76660
Ολλανδία	28560	27180	26800	30700	37300	42390	46080	49390	52460	53520	53530	54120	52500	52330	51330	48850	46310
Νορβηγία	36560	38250	39900	44760	54110	63790	69980	78400	87350	87840	88430	90270	99100	104180	104860	93560	82330
Πορτογαλία	12140	11800	11730	13230	16120	18550	19330	20770	22440	22840	22960	22660	21150	21340	21260	20370	19850
Ρουμανία	1720	1780	1960	2330	3010	3930	4960	6520	8630	8810	8590	8610	8740	9260	9600	9520	9470
Σλοβενία	11350	11000	10990	12700	15700	18440	19950	21920	24710	24400	24560	24590	23310	23200	23610	22250	21660
Ισπανία	15790	15540	15580	18060	22120	25930	27970	29920	32440	32770	32130	31140	29760	29400	29290	28370	27520
Σουηδία	31220	29390	28740	32480	39450	45420	48840	52010	55380	51920	53900	55660	58240	60920	61030	57770	54630
Ελβετία	43490	40950	39730	45630	53810	61550	63900	62680	63020	70230	77360	79290	84560	88480	86170	84540	81240
Τουρκία	4300	3550	3560	3910	5220	6760	7820	8880	9770	9580	10430	11230	11880	12530	12590	12000	11180
Ην. Βασίλειο	28880	28620	28900	32000	37710	42770	45020	47790	48420	43940	41390	40620	41210	42350	43760	43700	42390
Η.Π.Α.	36070	36840	37470	39950	43680	46340	48080	48640	49330	48050	48950	50460	52540	53660	55380	56070	56180
Αργεντινή	7440	6960	3930	3550	3560	4600	5450	6470	7610	7730	9170	10610	11790	12770	12260	12430	11960
Βουλγαρία	1660	1770	1960	2360	3050	3800	4290	4860	6100	6640	6910	7190	7420	7610	7720	7480	7470
Δανία	32660	31440	30870	34850	42770	49610	53540	55740	60390	60090	61220	61990	61650	63200	63640	60270	56730
Τσεχία	6320	6320	6620	8060	10210	12380	13920	15740	18300	18650	19210	19420	19350	19270	18790	18150	17570

Πηγή: The world bank, (2017b). *CNI per capita, Atlas Method (current US \$)*. Ανάκτηση από Databank: <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>.

Σημείωση¹: «Το κατά κεφαλήν ΑΕΕ (πρώην κατά κεφαλήν ΑΕΠ) είναι το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα το οποίο μετατράπηκε σε δολάρια ΗΠΑ χρησιμοποιώντας τη μέθοδο Atlas της Παγκόσμιας Τράπεζας, διαιρούμενη με τον πληθυσμό στη μέση του έτους» (The world bank, 2017b).

Ακολουθώντας στον πίνακα 2 καταγράφονται τα ποσοστά κινδύνου φτώχειας στις ευρωπαϊκές χώρες για τη χρονική περίοδο από το 2000 έως το 2016.

Πίνακας 2. Ποσοστό² κινδύνου φτώχειας στην Ευρώπη, 2000-2016

ΧΩΡΑ/ΕΤΟΣ	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Βέλγιο	13	13		15,4	14,3	14,8	14,7	15,2	14,7	14,6	14,6	15,3	15,3	15,1	15,5	14,9	15,5
Βουλγαρία	14	16	14				18,4	22,0	21,4	21,8	20,7	22,2	21,2	21,0	21,8	22,0	22,9
Τσεχία		8				10,4	9,9	9,6	9,0	8,6	9,0	9,8	9,6	8,6	9,7	9,7	
Δανία		10		11,7	10,9	11,8	11,7	11,7	11,8	13,1	13,3	12,1	12,0	11,9	12,1	12,2	
Γερμανία	10	11				12,2	12,5	15,2	15,2	15,5	15,6	15,8	16,1	16,1	16,7	16,7	
Εσθονία	18	18	18		20,2	18,3	18,3	19,4	19,5	19,7	15,8	17,5	17,5	18,6	21,8	21,6	
Ιρλανδία	20	21		20,5	20,9	19,7	18,5	17,2	15,5	15,0	15,2	15,2	16,6	15,7	16,4	16,3	
Ελλάδα	20	20		20,7	19,9	19,6	20,5	20,3	20,1	19,7	20,1	21,4	23,1	23,1	22,1	21,4	
Ισπανία	18	19	19		20,1	20,1	20,3	19,7	19,8	20,4	20,7	20,6	20,8	20,4	22,2	22,1	22,3
Γαλλία	16	13	12		13,5	13,0	13,2	13,1	12,5	12,9	13,3	14,0	14,1	13,7	13,3	13,6	
Ιταλία	18	19			18,9	19,2	19,3	19,5	18,9	18,4	18,7	19,8	19,5	19,3	19,4	19,9	
Κύπρος						16,1	15,6	15,5	15,9	15,8	15,6	14,8	14,7	15,3	14,4	16,2	
Λετονία	16					19,4	23,5	21,2	25,9	26,4	20,9	19,0	19,2	19,4	21,2	22,5	21,8
Λιθουανία	17	17				20,5	20,0	19,1	20,9	20,3	20,5	19,2	18,6	20,6	19,1	22,2	
Λουξεμβούργο	12	12		11,9	12,7	13,7	14,1	13,5	13,4	14,9	14,5	13,6	15,1	15,9	16,4	15,3	
Ουγγαρία	11	11	10			13,5	15,9	12,3	12,4	12,4	12,3	14,1	14,3	15,0	15,0	14,9	14,5
Μάλτα	15					14,3	14,2	15,1	15,3	14,9	15,5	15,6	15,1	15,7	15,9	16,3	
Ολλανδία	11	11	11			10,7	9,7	10,2	10,5	11,1	10,3	11,0	10,1	10,4	11,6	11,6	
Αυστρία	12	12		13,2	13,0	12,6	12,6	12,0	15,2	14,5	14,7	14,5	14,4	14,4	14,1	13,9	14,1
Πολωνία	16	16				20,5	19,1	17,3	16,9	17,1	17,6	17,7	17,1	17,3	17,0	17,6	
Πορτογαλία	21	20	20		20,4	19,4	18,5	18,1	18,5	17,9	17,9	18,0	17,9	18,7	19,5	19,5	
Ρουμανία	17	17	18					24,6	23,6	22,1	21,6	22,3	22,9	23,0	25,1	25,4	25,3
Σλοβενία	11	11	10			12,2	11,6	11,5	12,3	11,3	12,7	13,6	13,5	14,5	14,5	14,3	
Σλοβακία						13,3	11,6	10,6	10,9	11,0	12,0	13,0	13,2	12,8	12,6	12,3	
Φινλανδία	11	11	11		11,0	11,7	12,6	13,0	13,6	13,8	13,1	13,7	13,2	11,8	12,8	12,4	11,6
Σουηδία		9	11		11,3	9,5	12,3	10,5	12,2	13,3	12,9	14,0	14,1	14,8	15,1	14,5	
Ην. Βασίλειο	19	18	18			19,0	19,0	18,6	18,7	17,3	17,1	16,2	16,0	15,9	16,8	16,7	
Ισλανδία					10,0	9,7	9,6	10,1	10,1	10,2	9,8	9,2	7,9	9,3	7,9	9,6	
Νορβηγία		11	10	10,8	10,8	11,4	12,0	11,9	11,4	11,7	11,2	10,5	10,0	10,9	10,9	11,9	
Ελβετία								15,0	15,7	15,6	15,0	15,0	15,9	14,5	13,8	15,6	
Τουρκία							26,7	24,7	24,7	25,3	24,4	23,5	23,7	23,1			

Πηγή: Eurostat, (2017d). *At risk of poverty rate by sex*. Ανάκτηση από Eurostat database: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Σημείωση²: «Το ποσοστό των ατόμων με ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το όριο κινδύνου φτώχειας, το οποίο καθορίζεται στο 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις» (Eurostat, 2017d).

Στην Ευρώπη ορίζεται ότι, «... τα άτομα που κινδυνεύουν από τη φτώχεια έχουν συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος μετά από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις...» (Eurostat, 2017b). Ακολουθώντας πιστά τον ευρωπαϊκό ορισμό τότε, το ετήσιο ατομικό εισόδημα για το έτος 2016 στην Ελλάδα ανέρχεται στα 4.500 € και ως εισόδημα μιας πυρηνικής οικογένειας με δύο τέκνα στα 9.450 €. Δηλαδή αυτό σημαίνει ότι «... 2.262.808 στο σύνολο των 10.651.929 ατόμων του πληθυσμού της χώρας...» είναι φτωχοί, εκ των οποίων οι μισοί έχουν εισόδημα λιγότερο από 3.064€. Για το ίδιο έτος το ποσοστό των ατόμων με χαμηλή ένταση εργασίας ηλικίας από 18-59 αγγίζει το 19,2% και το ποσοστό της παιδικής φτώχειας το 26,3%. Βέβαια οι αριθμοί εκτιμάται να είναι μεγαλύτεροι, αφού όπως προειπώθηκε, δεν συμπεριλαμβάνονται ορισμένες ομάδες (ΕΛΣΤΑΤ, 2017, σσ. 2-3, 7-8).

Για την υπόλοιπη Ευρώπη εκτιμάται ότι ένας στους πέντε, ή και άνω, εκ των πληθυσμών «...της Ρουμανίας (25,4%), της Λιθουανίας (22,2%), της Ισπανίας (22,1%), της Βουλγαρίας (22%), της Εσθονίας (21,6%) και της Ελλάδας (21,4%) βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας...», ενώ η αναλογία για τους συνταξιούχους της Ευρώπης, στο σύνολο της, είναι για το 2015 ένας στους οκτώ (Eurostat, 2017c).

Συνάμα, η Παγκόσμια Τράπεζα ορίζει το 2015 ως παγκόσμιο όριο απόλυτης φτώχειας τα 1,90\$ την ημέρα (The world bank, 2015). Εκτιμάται ότι περίπου 900 εκατομμύρια άνθρωποι βρίσκονται σε αυτήν την κατάσταση και ότι σχεδόν κατά το ήμισυ ο πληθυσμός, αυτός, αφορά ηλικίες κάτω των 18 ετών, γεγονός που αποδεικνύει τα υψηλά ποσοστά παιδικής φτώχειας η οποία βιώνεται με τον πιο επώδυνο τρόπο δημιουργώντας ψυχολογικά τραύματα τα οποία έχουν δυσάρεστες συνέπειες για το υπόλοιπο της ενήλικης ζωής τους (The world bank, 2017a). Σε παγκόσμιο επίπεδο και σύμφωνα με τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών:

836 εκατομμύρια άνθρωποι εξακολουθούν να ζουν σε ακραία φτώχεια.

Περίπου ένα στα πέντε άτομα στις αναπτυσσόμενες χώρες ζει με λιγότερο από 1,25 δολάρια την ημέρα.

Η πλειοψηφία των ανθρώπων που ζουν με λιγότερο από 1,25 δολάρια την ημέρα ανήκουν σε περιοχές της νότιας Ασίας και της υποσαχάριας Αφρικής (United Nations, 2017).

Επιπρόσθετα και σύμφωνα με την έκθεση του 2016 για την κατανομή του παγκόσμιου πλούτου:

Τα 33 εκατομμύρια των πλουσιότερων ανθρώπων (το 0,7% του παγκόσμιου πληθυσμού) ελέγχουν 116 τρισεκατομμύρια δολάρια, δηλαδή το 45,6% του παγκόσμιου πλούτου... Τα 3,5 δισεκατομμύρια των φτωχότερων ανθρώπων (το 73% του παγκόσμιου πληθυσμού) ελέγχουν μόνο τα 6,1 τρισεκατομμύρια δολάρια του πλούτου... Το πλουσιότερο 1% του πληθυσμού ελέγχει το 50% του παγκόσμιου πλούτου, ενώ το φτωχότερο 50% ελέγχει λιγότερο από 1%... Το παγκόσμιο μερίδιο του πλούτου που ελέγχεται από το πλουσιότερο 1% έχει αυξηθεί από 45% σε 50%, ενώ το μερίδιο του 'υπόλοιπου 99%' μειώθηκε από 55% σε 50%... Από την αρχή του αιώνα το φτωχότερο μισό του παγκόσμιου πληθυσμού έχει λάβει μόνο το 1% της συνολικής αύξησης του παγκόσμιου πλούτου (Revice sociology, 2016).

Για ποιον κοινωνικό αποκλεισμό, λοιπόν, γίνεται λόγος; Οι παγκόσμιες διαστάσεις της φτώχειας αποδεικνύουν την καθολικότητα της παρουσίας του φαινομένου σε όλη την ανθρωπότητα και αντικρούουν κάθε επιχείρημα περί μη οικονομικών δεικτών. Ο προβληματισμός εντείνεται περισσότερο όταν ληφθεί υπόψη ότι, η στατιστική παρέχει τη δυνατότητα της πληροφόρησης σχετικά με τις γενικότερες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στον πληθυσμό, όμως δεν πρέπει να θεωρείται ως ο απόλυτος οδηγός (Tsiakalos & Kongidou, 1991) διότι ενέχει την πιθανότητα στατιστικού λάθους ή απόκλισης, έτσι ενδέχεται τα ποσοστά του φτωχού πληθυσμού να είναι μεγαλύτερα. Εξάλλου, πρόκειται για πραγματική ανθρώπινη δυστυχία η οποία πρέπει να προσεγγίζεται με τέτοιο τρόπο ώστε οποιοδήποτε ποσοστό φτώχειας να μην θεωρείται ως κοινωνικά ανεκτό.

2.4 Ποιοι είναι οι φτωχοί και ποιοι οι αποκλεισμένοι;

Ύστερα από την επίτευξη των στόχων, για τους φιλελεύθερους, ως προς τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και το νόμο για τις συντάξεις του 1908 στη Μ. Βρετανία, εκφράστηκε μια άποψη η οποία έχει μια ιδιαίτερη σημασία. Προτάθηκε η «... διάκριση ανάμεσα στη φτώχεια και την εξαθλίωση...» να γίνει εντονότερη, εφόσον το πρόβλημα της «αξιοπρεπούς φτώχειας» είχε αντιμετωπιστεί επιτυχώς (Freeden, 2013, σ. 97). Παρόμοια και η λογική μίας εκ των βασικών εναλλακτικών ερμηνειών της φτώχειας τη δεκαετία του '60 και του '70 στη Γαλλία. Μόνο που σε αυτήν την περίπτωση δίνεται έμφαση στη «κοινωνική ρήξη» η οποία προκαλείται από τη

φτώχεια και από την οποία δημιουργούνται οι «... απόκληροι ή σύμφωνα με μεταγενέστερους όρους... οι αποκλεισμένοι...» της κοινωνίας (Messu, 2013).

Ενδιαφέρουσες είναι, από το 1980 και μετά, οι συζητήσεις των Βρετανών κοινωνιολόγων στις οποίες κυριαρχεί ο όρος «underclass» προκειμένου να δοθεί περιγραφικά η εικόνα μιας διχοτομημένης κοινωνίας με τη διαφορά ότι, με τον όρο αυτό εννοούνται πιο πολύ οι κοινωνικές ανισότητες παρά οι υλικές στερήσεις οι οποίες σταδιακά αποσιωπώνται. Μια αποσιώπηση η οποία κορυφώνεται στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα οποία υπογραμμίζεται η ανάγκη για «κοινωνική συνοχή» δίχως να θίγεται ο ρόλος της επιρροής των καπιταλιστικών κανόνων στην εξάπλωση της φτώχειας (Levitas, 2004, pp. 202-206).

Ορμώμενοι, λοιπόν, από τα παραπάνω παραδείγματα στο ερώτημα ποιοι είναι σήμερα οι φτωχοί και ποιοι είναι οι αποκλεισμένοι θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι αποκλεισμένοι είναι οι φτωχοί και οι φτωχοί είναι οι εξαθλιωμένοι; Υπάρχει, άραγε, ένα σημείο διαχωρισμού ή μήπως η σύγχρονη φτώχεια έχει άλλες προεκτάσεις;

Ο Τσιάκαλος (1998) τονίζει ότι «... όσο λιγότερο δημόσιο και κοινωνικό πλούτο απορροφά ένας άνθρωπος τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να διολισθηθεί σε συνθήκες φτώχειας...» και έτσι να αποκλείεται σταθερά από τη συμμετοχή από την οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή (σ. 59). Κοντά σε αυτό και κατά την εκδοχή του Merrien (2013), το φαινόμενο της φτώχειας όταν τοποθετείται εντός του καπιταλιστικού συστήματος αλλάζει μορφή και από αυτήν την ακολουθία προκύπτει η «εξαθλίωση» (σ. 125). Πραγματοποιείται, λοιπόν, μια αλλαγή η οποία δηλώνει την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης των φτωχών. Δεν παύει να υπάρχει το φαινόμενο της φτώχειας όταν συντελούνται μεταβολές στο σύστημα εξουσίας. Ο κανόνας που ορίζει τη φτώχεια παραμένει ο ίδιος και περιγράφεται με διαύγεια νοήματος από τον J. Seabrook, στο βιβλίο του 'The Race for Riches: The Human Cost of Wealth', ο οποίος λέει ότι:

Οι φτωχοί δεν διαβιών σε μια διαφορετική κουλτούρα από τους πλούσιους ... πρέπει να ζήσουν στον κόσμο που έχει επινοηθεί προς όφελος αυτών που έχουν χρήματα. Και η φτώχεια τους επιδεινώνεται από την οικονομική μεγέθυνση, όπως παρομοίως διευρύνεται από την ύφεση και τη μηδενική ανάπτυξη (Μπάουμαν, 2004, σ. 121).

Ο «παουπερισμός», βεβαιώνει ο Castel (2003), ότι είναι «... μια κοινωνική κατασκευή...» η οποία αφενός έχει ως δημιουργό της την Αγγλία αφετέρου αντιπροσωπεύει μια πρωτόγνωρη μορφή εξαθλίωσης των εργατών η οποία δεν έχει επαναληφθεί, πρωτύτερα, σε άλλη χώρα (σσ. 197, 203). Πιο συγκεκριμένα και

παραθέτοντας μέρος αυτούσιου κειμένου του K. Marx (2002/1867) η κατανόηση των στοχαστικών ενδοιασμών γίνεται ουσιαστικότερη. Όπως, λοιπόν, λέει ο θεωρητικός:

Το κατώτατο κατακάθισμα του σχετικού υπερπληθυσμού έχει το ενδιαίτημά του στη σφαίρα του παουπερισμού [pauperismus, έσχατη εξαθλίωση]... αποτελείται από τρεις κατηγορίες ... τους ικανούς προς εργασία ... τα ορφανά και τα παιδιά εξαθλιωμένων ... τούς ξεπεσμένους, απαθλιωμένους, ανίκανους προς εργασία ... κυρίως άτομα που αφανίζονται εξαιτίας της δυσκαμψίας τους, που προκλήθηκε από τον καταμερισμό της εργασίας, είναι ακόμα αυτοί που ζουν περισσότερα χρόνια απ' όσα ζουν κανονικά οι εργάτες ... είναι οι ακρωτηριασμένοι, οι άρρωστοι... ο παουπερισμός είναι το σπίτι αναπήρων του εργατικού στρατού ... αποτελεί όρο ύπαρξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και ανάπτυξης του πλούτου. Ανήκει στα 'faux frais' [μη παραγωγικά έξοδα] της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, που το κεφάλαιο ωστόσο κατορθώνει και τα ξεφορτώνεται στο μεγαλύτερό τους μέρος και τα φορτώνει στην πλάτη της εργατικής τάξης και της μικρής μεσαίας τάξης ... όσο μεγαλύτερος είναι ο κοινωνικός πλούτος ... τόσο μεγαλύτερος είναι ο ... εφεδρικός στρατός ... όσο πιο μεγάλο είναι το εξαθλιωμένο στρώμα της εργατικής τάξης ... τόσο πιο μεγάλος είναι ο επίσημος παουπερισμός. Αυτός είναι ο απόλυτος, γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης (σσ. 666-667).

Η απάντηση στο ερώτημα, λοιπόν, ποιοι είναι οι φτωχοί και ποιοι οι αποκλεισμένοι έχει ήδη δοθεί. Πρόκειται για έναν τεχνητό διαχωρισμό ο οποίος έχει επινοηθεί σε μια εποχή που ο αριθμός των φτωχών και ο πλούτος των λίγων σημειώνουν ταυτόχρονες και αλληλεξαρτώμενες αυξήσεις. Έτσι η προκλητική, αυτή, και διαρκώς αυξανόμενη άνιση κατανομή του πλούτου πρέπει να συγκαλυφθεί με κάθε αθέμιτο μέσο και να μετατραπεί σε κάτι νέο, ακατανόητο και ως σύγχρονος νεολογισμός του κοινωνικού αποκλεισμού να κινήσει το ενδιαφέρον για αναλύσεις και τοποθετήσεις αποσπώντας την προσοχή από την, εξοργιστικά, εκτεταμένη κοινωνική και ταξική πρόκληση.

Κεφάλαιο τρίτο

3. Η περιθωριοποίηση ως έννοια

Στην επινόηση του πολιτικού κατασκευάσματος του αποκλεισμού γίνεται, συχνά, η χρήση εννοιών οι οποίες προβάλλονται είτε ως αποκύημα του είτε ως μέρη του ομογενοποιημένου συνόλου του. Η λογική του επινοήματος στοχεύει στη νοηματική διαστρέβλωση των κοινωνικών γεγονότων μέσω ενός συνονθυλεύματος ασύνδετων εννοιολογικών προσδιορισμών. Μια από τις έννοιες που χρησιμοποιείται σε αυτό το συνονθύλευμα είναι και αυτή της περιθωριοποίησης. Η ιδιαίτερη σημασία της κοινωνικής προέλευσης της περιθωριοποίησης, μια άποψη την οποία ενστερνίζεται ο Bynner (1996) αιτιολογώντας την στην κοινωνική της βάση παρά σε ατομικό ή οικογενειακό επίπεδο, και το γεγονός της συχνής αναφοράς της στα κείμενα για τον κοινωνικό αποκλεισμό προτάσσουν την τοποθέτηση επί του θέματος.

3.1 Ορίζοντας την περιθωριοποίηση

Στην αναζήτηση του ορισμού της περιθωριοποίησης οι περιγραφές εστιάζουν σε τομείς της κοινωνικής ζωής. Οι πιο διακριτές τοποθετήσεις εντοπίζονται με τη μορφή τριών προσεγγίσεων. Της πολιτισμικής περιθωριοποίησης, της περιθωριοποίησης των κοινωνικών ρόλων και της δομικής περιθωριοποίησης. Κατά την πρώτη οπτική η περιθωριοποίηση προκύπτει όταν η διαδικασία διαπολιτισμικής ενσωμάτωσης αποτυγχάνει με αποτέλεσμα την κοινωνική απόρριψη. Στη δεύτερη περίπτωση δεν γίνεται αποδεκτή η ένταξη ορισμένων ατόμων σε μια κοινωνική ομάδα και στην τρίτη περίπτωση οι λόγοι της περιθωριοποίησης εντοπίζονται «... στην αδυναμία πρόσβασης στα μέσα παραγωγής και το κυρίαρχο σύστημα κατανομής ανταμοιβών ... που οδηγεί στην αναπαραγωγή της φτώχειας ...» (Τσίγκανου, 2000, σσ. 778-779).

Εν συνεχεία και σύμφωνα με τον ορισμό της Unesco «... η περιθωριοποίηση προκύπτει όταν οι άνθρωποι αποκλείονται συστηματικά από την ουσιαστική συμμετοχή στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική και από άλλες μορφές ανθρώπινης δραστηριότητας των κοινοτήτων τους και έτσι στερούνται της ευκαιρίας

να ολοκληρωθούν ως προσωπικότητες ...». Εκτιμάται ότι τα άτομα που περιθωριοποιούνται, συχνότερα, ανήκουν στο φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού, αφού η περιθωριοποίηση είναι συνυφασμένη με την υλική στέρηση (Jenson, 2000, σσ. 1, 3).

Όπως εύστοχα υποστηρίζει η Marcia Tucker «... η περιθωριοποίηση είναι μια διαδικασία με επίκεντρο τις σχέσεις εξουσίας. Καθώς η ισχύς μεταβάλλεται κάθε ομάδα μπορεί να αγνοηθεί, να υποβαθμιστεί, να φιμωθεί, να καταστεί αόρατη και να μετατραπεί σε κάτι άλλο...» (McIntosh, 2006, p. 46). Δηλαδή το φαινόμενο δεν παραπέμπει σε μεμονωμένες ατομικές περιπτώσεις, οι οποίες ενδέχεται να υπάρχουν, αλλά σε ολόκληρες κοινωνικές ομάδες ή έθνη. Πρόκειται για την περιθωριοποίηση που επιβάλλει η κυρίαρχη τάξη στην υπόλοιπη κοινωνία (Burton & Kagan, 2003) και σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση θα δοθούν, περιγραφικά κυρίως, οι βασικές εκδηλώσεις της έννοιας.

3.2 Όψεις περιθωριοποίησης

Γενικότερα ισχύει ότι, τα άτομα που βρίσκονται στο περιθώριο δεν έχουν πρόσβαση σε πόρους για να καλύψουν τις ανάγκες τους με αποτέλεσμα να απομακρύνονται από τις συλλογικές διαδικασίες και να απομονώνονται (Burton & Kagan, 2003). Η περιθωριοποίηση γίνεται ακόμα εντονότερη όταν, αυτά τα άτομα, φέρουν και άλλα πολιτισμικά ή προσωπικά χαρακτηριστικά διαφορετικότητας, ιδιαίτερα όταν αντιμετωπίζουν προβλήματα υγείας (McIntosh, 2006). Ας σημειωθεί ότι, ο αριθμός των ανθρώπων που έχουν πρόβλημα αναπηρίας είναι μεγάλος αφού ξεπερνά το ένα δισεκατομμύριο (UNDP, 2016). Επακόλουθο, λοιπόν, όλων των προαναφερθέντων είναι η θέση στο περιθώριο να παρατείνεται επ' αόριστον (McIntosh, 2006).

Οι άστεγοι αδιαμφισβήτητα είναι μια από τις ομάδες που κατά κανόνα περιθωριοποιείται και που βρίσκονται σε μια κατάσταση σχεδόν μη αναστρέψιμη (Jenson, 2000) αφενός διότι η κοινωνική τους θέση κλονίζεται (McIntosh, 2006) αφετέρου επειδή η δυνατότητα πρόσβαση στην αγορά εργασίας είναι αδύνατη εξαιτίας της στέρησης στέγης. Στοιχειωδώς και τυπικά, δηλαδή, δεν τους επιτρέπεται η αναζήτηση μιας θέσης εργασίας δίχως να έχουν μια διεύθυνση κατοικίας (Jenson, 2000) η οποία, κατ' επέκταση και θεωρητικά τουλάχιστον, θα τους κάλυπτε και τις άλλες βασικές τους ανάγκες σε υγιεινή, τροφή, ένδυση και πληροφόρηση. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η κοινωνική τους εικόνα να είναι απαγορευτική για

κάθε κοινωνική επαφή. Σε αυτήν την κατάσταση, σύμφωνα με την παγκόσμια έρευνα του Ο.Η.Ε. για το 2005, υπολογίζεται ότι βρίσκονται περίπου 100 εκατομμύρια άνθρωποι και εκτιμάται ότι για το 2015 1,6 δισεκατομμύρια άνθρωποι δεν έχουν επαρκή στέγη (Homeless world cup, 2017).

Την πιο σκληρή μορφή βίαιης περιθωριοποίησης την υφίστανται όσοι έρχονται αντιμέτωποι με την πείνα. «... Η πείνα ταπεινώνει. Δημιουργεί μια αίσθηση ντροπής μεταξύ των θυμάτων και των παρευρισκόμενων... μια ντροπή που η αίσθηση της, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, παράγει ως αντίδραση τη σιωπή...». Οι άνθρωποι νιώθουν απόγνωση και εξαντλούνται, ενώ ο κίνδυνος του βιολογικού αφανισμού τους, τους συνοδεύει κάθε στιγμή (McIntosh, 2006, σ. 51). Αυτό σε πρακτικό επίπεδο, και σύμφωνα με την Έκθεση Ανθρώπινης Ανάπτυξης του Ο.Η.Ε. για το έτος 2016, σημαίνει ότι «... ένας άνθρωπος στους εννιά στον κόσμο είναι πεινασμένος και ένας στους τρεις είναι υποσιτισμένος...» (UNDP, 2016, p. 5), δηλαδή ένας άνθρωπος στους εννιά παλεύει να μην αφανιστεί και ένας στους τρεις παλεύει ώστε να μην αντιμετωπίσει τον κίνδυνο του αφανισμού.

Η ακραία εκδήλωση της περιθωριοποίησης για την McIntosh (2006) είναι αυτή που ο Freire (2000) αντιλαμβάνεται ως η διάσταση της απανθρωποίησης, δηλαδή είτε της απόδοσης κατώτερων ανθρώπινων ιδιοτήτων είτε της στέρησης τους με σκοπό την κοινωνική αποξένωση. Η απανθρωποίηση αν και παρατηρείται στην ιστορία δεν εξηγείται ως ιστορικά εγγενής. Εξηγείται ως προϊόν της βίας που ασκείται από τους εξουσιαστές στους εξουσιαζόμενους και ως ο αντίποδας του «... αγώνα για εξανθρωπισμό, για χειραφέτηση της εργασίας [και] για την καταπολέμηση της αλλοτρίωσης...» (Freire, 2000, σ. 44; McIntosh, 2006, σ. 47). Η McIntosh (2006) σχολιάζει τη διάκριση που κάνει ο Hall ως προς τους περιθωριοποιημένους και αυτούς που τίθενται εκτός του συστήματος. Στη πρώτη περίπτωση ανήκουν όλες αυτές οι απαξιωμένες ομάδες που, αν και περιθωριοποιημένες, χρησιμοποιούνται από το σύστημα. Στη δεύτερη βρίσκονται όλοι αυτοί που απορρίπτονται ως «ανθρώπινες υπάρξεις». Επισημαίνει ότι, αυτοί που αποκλείονται καθολικά δεν έχουν καμία δυνατότητα προστασίας της ύπαρξής τους και ότι ενώ «... βρίσκονται σε θέσεις απόλυτης αδυναμίας ωστόσο χαρακτηρίζονται συστηματικά από τους έχοντες εξουσία ως επικίνδυνοι...». Η διαφορά με τους ανθρώπους του περιθωρίου είναι ότι οι τελευταίοι, ανεξάρτητα από την επισφάλεια που βιώνουν στη καθημερινότητα τους, συχνά διατηρούν τους

κοινωνικούς τους δεσμούς και είναι γι' αυτούς ακόμα ανοιχτό το ενδεχόμενο κοινωνικής αντίδρασης (σ. 47).

Ως κόσμος του περιθωρίου θα μπορούσε να θεωρηθεί και η ανάλυση του Βέμπερ για τους «απόκληρους» ή τους «απόβλητους» της κοινωνίας, με την έννοια της αρνητικής κοινωνικής διάκρισης που υφίστανται αυτοί οι άνθρωποι η οποία αποτελεί και εμπόδιο για την αποκόμιση των κοινωνικών οφελών. Η άποψη του είναι ότι η κοινωνική θέση και το «κύρος» έχουν μεγαλύτερη σημασία από την οικονομική κατάσταση παραθέτοντας παραδείγματα μελών της κοινωνίας που η αποδοχή και η εκτίμηση που δέχονται είναι αντιστρόφως ανάλογη της ιδιοκτησίας τους (Giddens, 2009, pp. 347, 864). Πράγματι, σε βάθος χρόνου είναι σπανιότερο να παρατηρηθεί η περιθωριοποίηση σε άτομα ή ομάδες οι οποίες έχουν ένα ισχυρό κοινωνικό δίκτυο στήριξης και κοινωνικής αναγνώρισης, από ότι σε άλλες ομάδες που υστερούν σε αυτόν τον τομέα.

Λόγος γίνεται και για την «τάξη των παριών» η οποία επιλέγεται το 1963 από τον G. Myrdal προκειμένου να περιγράψει την κατάσταση περιθωριοποίησης των ατόμων που έχασαν την εργασία τους εξαιτίας της αποβιομηχάνισης. Αργότερα ο όρος αυτός αποκόβεται από το αρχικό του νόημα, σε κείμενα άλλων συγγραφέων, και ταυτίζεται με τους κατ' επιλογήν 'παρεκκλίνοντες' της αμερικάνικης κοινωνίας. Μιας ομάδας, δηλαδή, που αφενός τα μέλη της δεν επιθυμούν την κοινωνική συμμόρφωση αφετέρου τίθενται από το λοιπό κοινωνικό σύνολο στο περιθώριο, διότι θεωρούνται ως «... άνθρωποι χωρίς ρόλο που δεν συνεισφέρουν κάτι χρήσιμο στις ζωές των υπολοίπων και είναι ... τελείως άχρηστοι ...». Ταυτόχρονα, βέβαια, προκαλούν και το αίσθημα του φόβου (Μπάουμαν, 2004, σσ. 182-197), όπως και οι άθλιοι του V. Hugo στη (bourgeois) μπουρζουαζία (Castel, 2003, p. 200), διότι στη φαντασιακή κοινωνική συνείδηση κρίνονται ως επικίνδυνοι. Άλλωστε ως τέτοιοι επιδιώκεται, από το σύστημα, να γίνονται αντιληπτοί. Είναι επιθυμητή αυτή η περιθωριοποίηση γιατί επιτρέπει το διαχωρισμό των φτωχών από τους παρεκκλίνοντες. Έτσι, «... η ανωμαλία του φαινομένου της τάξης των παριών ομαλοποιεί το ζήτημα της φτώχειας ...» το οποίο, αν και αξιοσέβαστο, έρχεται σε δεύτερη μοίρα. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι ότι η περιθωριοποίηση των φτωχών ατόμων εξυπηρετεί την χειραγωγή τους και τον περιορισμό τους σε ασφαλή, για τους έχοντες εξουσία, όρια (Μπάουμαν, 2004, σσ. 182-197).

Δίχως να προσδιορίζεται ως η κοινωνική τάξη του περιθωρίου, αλλά έχοντας αρκετά στοιχεία τα οποία αφήνουν να εννοηθεί ότι πρόκειται για όλους αυτούς τους ανθρώπους που για κάποιους λόγους βρίσκονται 'εκτός' της κοινωνίας, ο Κ. Marx αναφέρεται συχνά στο «λούμπεν προλεταριάτο». Για τον ίδιο αυτές οι κοινωνικές ομάδες δεν έχουν καμία κοινωνική αξία, αποτελούν το «απόβρασμα» των τάξεων και όντας δίχως πολιτική ιδεολογία είναι ικανοί για οτιδήποτε. Δημιουργεί μια κατηγορία που όλοι όσοι είναι «... αλήτες, απολυμένοι φαντάροι, πρώην κατάδικοι, δραπετές των κάτεργων, απατεώνες, τσαρλατάνοι ... κλεφτοπορτοφολάδες, ταχυδακτυλουργοί, χαρτοπαίκτες, maquereans (προαγωγοί) ... χαμάληδες, γραφιάδες, λατερνατζήδες, ρακοσυλλέχτες, πλανόδιοι τροχιστές και γανωτζήδες, ζητιάνοι, με μια λέξη ολόκληρη ή ακαθόριστη ή ξεχαρβαλωμένη μάζα ...» (Marx & Engels, 1986/1851-1852, p. 92; Marx, 2002/1867, p. 666) είναι το «... παθητικό προϊόν σαπίλας των πιο κάτω στρωμάτων ...». Ένα «κουρελοπρολεταριάτο» αποτελούμενο από «... ξεπεσμένα, εξαθλιωμένα και εκφυλισμένα μικροαστικά και προλεταριακά στοιχεία ... που έχασαν την ταξική τους θέση στην κοινωνία και μαζί και την ταξική τους συνείδηση ...» και που παθητικά κατευθύνονται από τους έχοντες εξουσία, όπως στη Γαλλία του 1847 που στοιβάζονται «... στα πορνεία, στα φτωχοκομεία και στα τρελοκομεία ...» (Marx & Engels, Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος, χ.χ., σ. 32; Marx, 2012, σ. 40). Παρόμοιες είναι, και σε άλλα κείμενα του Κ. Marx, οι περιγραφές για το λούμπεν προλεταριάτο το οποίο είναι, ίσως, από τα ελάχιστα παραδείγματα που ο κόσμος του περιθωρίου, αν μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοιος η ομάδα που βρίσκει αντίθετο τον Κ. Marx, δέχεται μια επίθεση κατηγοριών οι οποίες στοχεύουν απόλυτα στην ατομική και τη συλλογική ευθύνη για την ίδια την ύπαρξη του.

Η άποψη του Marcuse (1971) ως προς τις ομάδες του περιθωρίου φαίνεται να είναι περισσότερο αισιόδοξη και με έντονο το επαναστατικό πνεύμα αφού αντιλαμβάνεται «... το υπόστρωμα των παριών και των outsiders ... », όπως λέει, ως μια συνεκτική κοινωνική ομάδα της οποίας η διακριτή ως προς την αντιθέσεις παρουσία τους, και μόνο, αποτελεί έναν απειλητικό αντίλογο και μια σθεναρή αντίσταση ενάντια στο σύστημα. Αρνείται, να διαχωρίσει τους ανθρώπους, αυτούς, θεωρώντας τους όλους ως τους απόκληρους του συστήματος για τους οποίους, και παρά το γεγονός ότι παραδέχεται τον άνισο αγώνα τους, επιμένει ότι είναι αυτοί που κρατούν ζωντανή την πίστη για κοινωνική αλλαγή (σσ. 254-255).

Βέβαια, το ζητούμενο δεν είναι να εξαχθεί ένα απόλυτο συμπέρασμα για το τι είναι περιθωριοποίηση και ποια θέση, αυτή, κατέχει στις εκάστοτε θεωρητικές αναλύσεις. Όλες εκλαμβάνονται, άλλωστε, ως συναφείς κάθε φορά με την υπό ανάλυση θεματική και τη χρονική περίοδο που λαμβάνουν χώρα. Εκείνο που έχει βαρύτητα και κάνει πιο σημαντικές τις παραθέσεις ως ενιαίο σύνολο είναι το απόσταγμα τους, η νοηματική ουσία των όσων λέχθηκαν. Και αυτή η ουσία είναι ότι η περιθωριοποίηση περικλείει ένα μέρος του κοινωνικού συνόλου το οποίο δεν έχει την επιλογή της κοινωνικής εξέλιξης, βρίσκεται μεταξύ της οικονομικής ανέχειας και του αφανισμού και το μέλλον του είναι προδιαγεγραμμένο ή σαφέστερα στο κοινωνικό του πέρασμα απουσιάζει, όχι μόνο η προοπτική του μέλλοντος, άλλα απουσιάζει το ίδιο το παρόν. Αυτή είναι η έννοια της περιθωριοποίησης η οποία έχει βαθύ κοινωνικό περιεχόμενο και δεν συνάδει σε κανένα σημείο με το κατασκεύασμα του κοινωνικού αποκλεισμού.

3.3 Περιθώριο και εργασία

Όταν η έννοια της περιθωριοποίησης αναλυθεί στα εδάφη της εργασίας τότε υποστηρίζεται ότι, «περιθωριοποιημένα είναι τα άτομα που η αγορά εργασίας δεν μπορεί ή δεν θα τα χρησιμοποιήσει» (Jenson, 2000, σ. 1). Ακόμη κατά τον Peter Leonard όταν τα άτομα δεν ανήκουν στην παραγωγική διαδικασία βρίσκονται σε εκούσια ή ακούσια κοινωνική περιθωριοποίηση (Burton & Kagan, 2003, σσ. 5-6), μια θέση που ενέχει τη δυνατότητα παραπομπής στη θεωρία του Keynes περί «εκούσιας» και «ακούσιας ανεργίας» (Keynes, 2001, pp. 43, 51-52). Στην πρώτη, λοιπόν, κατηγορία του Leonard ανήκουν όλοι αυτοί οι οποίοι, συνειδητά και κατ' επιλογήν, δεν επιθυμούν να συμβιβαστούν με το κοινωνικό κατεστημένο και οι οποίοι μπορεί να είναι «... νέοι ταξιδευτές... [μέλη] θρησκευτικών οργανώσεων, μέλη κοινοβίων ... καλλιτέχνες...» (Burton & Kagan, 2003, σσ. 5-6). Ο Merton θα τους αποκαλέσει «αναχωρητικούς» ή «επαναστατικούς» (Becker, 2000, pp. 17-18). Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν αυτοί που ο καπιταλισμός τους έθεσε εκτός της παραγωγής (Burton & Kagan, 2003, σσ. 5-6) και που για την εξυπηρέτηση των κερδοσκοπικών συμφερόντων του δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες κοινωνικής εξαθλίωσης έτσι όπως παρατίθενται στο σύντομο απόσπασμα του Marcuse (1971):

Η σύγκρουση ... ανάμεσα στην προοδευτική κατάργηση της εργασίας και στην ανάγκη να διατηρηθεί αυτή σαν πηγή κέρδους ... διακρίνει τις απάνθρωπες συνθήκες ζωής αυτών που βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας – αυτών που ζουν στο περιθώριο και των φτωχών, αυτών που δεν χρησιμοποιούνται και που δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν, των καταδικασμένων έγχρωμων φυλών, των τρώιμων των φυλακών και των ψυχιατρικών κλινικών (σσ. 77-78).

Ο Rifkin (1996), τοποθετούμενος με σκεπτικό που διαφέρει από τα προηγούμενα, είναι πεπεισμένος ότι οι εν λόγω κοινωνικές ομάδες έχουν εκτοπιστεί από την εργασία εξαιτίας της εξέλιξης της τεχνολογίας. Μια εξέλιξη η οποία έχει προκαλέσει την «... τεχνολογική περιθωριοποίηση των εργαζομένων ...» εννοώντας ότι, ένα μεγάλο μέρος των εργατών δεν κατάφερε να προσαρμοστεί και να ανταποκριθεί στις νέες τεχνολογικές απαιτήσεις με αποτέλεσμα να τεθεί στο περιθώριο της εργασίας. Το νέο κοινωνικό περιβάλλον, λοιπόν, που δημιουργείται είναι η αύξηση της ανεργίας και των ακραίων ανισοτήτων σε επίπεδο διαβίωσης. Η «πόλωση πλούσιων και φτωχών» γίνεται πιο εμφανής. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι, για τον ίδιο, η έξαρση της παρέκκλισης και της εγκληματικότητας η οποία πηγάζει από τις ισχυρές κοινωνικές αντιθέσεις και την άνιση κατανομή πόρων και πλούτου (σσ. 374-388). Δίχως απαραίτητα να γίνονται δεκτές στο σύνολο τους οι απόψεις του Rifkin, ο κοινός παρονομαστής των λεγόμενων του με τις προαναφερθείσες θεωρητικές παρατηρήσεις είναι ότι κυριαρχεί η οικονομική ανισότητα και, ίσως, αυτό το στοιχείο να είναι το σημαντικότερο όλων όταν περιγράφεται το περιθώριο της εργασίας.

Προκειμένου να γίνουν εμφανείς οι μορφές του περιθωρίου στην απασχόληση και η απόδοση πιο αναλυτική ως προς τις συνιστώσες της μελέτης ακολουθεί στο επόμενο κεφάλαιο η παρουσίαση της μισθωτής εργασίας καθώς και ο σχολιασμός των ποσοστών της ανεργίας, της υποαπασχόλησης και αυτών της φτώχειας του απασχολούμενου πληθυσμού.

Κεφάλαιο τέταρτο

4. Ο ρόλος της μισθωτής εργασίας

Ίσως να μην είναι ευρύτερα γνωστό ότι η μισθωτή εργασία χρονολογείται από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και ότι οι πρώτοι μισθωτοί εργάτες, οι οποίοι αποτελούν μια λαϊκή μειονότητα, διατηρούν αρχικά την κοινωνική τους σχέση με τον κεφαλαιοκράτη. Βέβαια, την ίδια περίοδο θεσπίζονται και οι νόμοι οι οποίοι έχουν ως κύριο και σταθερό στόχο την υποταγή του εργάτη και την εκμετάλλευση του. Στην Αγγλία το 1349 και στη Γαλλία το 1350, αντίστοιχα, συντάσσονται εκείνα τα καταστατικά που απαγορεύουν την πληρωμή των εργατών με μεγαλύτερη αμοιβή από την, εκ του καταστατικού, προβλεπόμενη. Στην Αγγλία η παράβαση των νόμων αυτών τιμωρείται με φυλάκιση. Για τον μισθωτό οι κατηγορίες είναι βαρύτερες και τιμωρείται αυστηρότερα από ότι τιμωρείται αυτός που του δίνει το μισθό, ενώ αντιμετωπίζεται ως έγκλημα κάθε είδους συνεταιρισμός των εργατών. Με άλλα λόγια «... αυτό που απαιτούσε το κεφαλαιοκρατικό σύστημα ήταν να βρίσκονται οι λαϊκές μάζες σε κατάσταση δουλείας, να μετατραπούν σε μισθωτούς εργάτες και τα μέσα εργασίας τους να μετατραπούν σε κεφάλαιο ...». Όλα αυτά εξελίσσονται με ακραίες εκφάνσεις βιαιότητας έως το 1825 που κάτω από τις πιέσεις του προλεταριάτου η κατάσταση αλλάζει σταδιακά, όχι ουσιαστικά, και μέσα σε ένα κλίμα έντονων πολιτικών και νομικών διακυμάνσεων. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι στη Γαλλία, λίγο νωρίτερα και ενώ επικρατούν πολιτικές αναταραχές από τα γεγονότα της γαλλικής επανάστασης, ψηφίζεται «... το διάταγμα της 14^{ης} του Ιούνι 1791 ...» σύμφωνα με το οποίο απαγορεύεται οποιαδήποτε συνεταιριστική ενέργεια των εργατών, ενώ ο εισηγητής του Isaac René Guy Le Chapelier παραδέχεται απροκάλυπτα ότι τάσσεται υπέρ της διασφάλισης της ελευθερίας των επιχειρηματιών η οποία προκύπτει από τη διατήρηση της δουλείας των εργατών. Αυτά τα γεγονότα λαμβάνουν χώρα όταν στα τέλη του 15^{ου} και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα συντελείται η ιστορική αλλαγή της «πρωταρχικής συσσώρευσης» κατά την οποία «... ξαφνικά και με τη βία μεγάλες μάζες ανθρώπων αποσπώνται από τα μέσα ύπαρξής τους και πετιούνται στην αγορά εργασίας σαν προγραμμαμένοι προλετάριοι...» (Marx, 2002/1867, σσ. 740-745, 762-767).

Η κατανόηση των στοιχείων που παρατίθενται παρακάτω και του κειμένου που ακολουθεί θα ήταν ελλιπής αν δεν είχε προηγηθεί η σύντομη αυτή ιστορική αναφορά στη μισθωτή εργασία και θα παρέμενε δίχως τεκμηρίωση παραλείποντας την άποψη του Keynes (2001) ο οποίος στην ανάπτυξη της οικονομικής του θεωρίας ορίζει «..τη μονάδα εργασίας ως τη μοναδική φυσική μονάδα που χρειαζόμαστε στο οικονομικό μας σύστημα, ανεξάρτητα από μονάδες χρήματος και χρόνου...» υποστηρίζει, δηλαδή, «... ότι όλα παράγονται από την εργασία...» (σ. 240). Μια διαπίστωση στην οποία καταλήγει υπό διαφορετική προσέγγιση και ανάλυση ο A.Smith (2000/1776, σσ. 85-87). Άλλωστε οι πρώτοι που ισχυρίστηκαν ότι το κέρδος πηγάζει από την μισθωτή εργασία είναι οι θεωρητικοί του φιλελευθερισμού (Λύτρας, 2016) και ο K.Marx (2002/1867, pp. 738-757) ο οποίος με την αποδεδειγμένα ολοκληρωμένη ανάλυση του δημιουργεί μια νέα θεωρητική προσέγγιση σύμφωνα με την οποία στη μισθωτή εργασία ισχύει ότι:

Μονάχα ένα μέρος από την καθημερινή εργασία του εργάτη πληρώνεται, ενώ το άλλο μέρος μένει απλήρωτο και ενώ αυτή η απλήρωτη εργασία η υπερεργασία αποτελεί ακριβώς το ποσό από το οποίο σχηματίζεται η υπεραξία ή το κέρδος, ωστόσο, φαίνεται σαν όλη η εργασία να είναι πληρωμένη εργασία. Αυτή η απατηλή όψη διακρίνει τη μισθωτή εργασία από τις άλλες ιστορικές μορφές εργασίας. Πάνω στη βάση του μισθωτού συστήματος ακόμα και η απλήρωτη εργασία παρουσιάζεται σαν πληρωμένη (Marx, Μισθός, τιμή και κέρδος, σ. 507).

Αφού έχουν επισημανθεί, λοιπόν, τα κύρια χαρακτηριστικά της μισθωτής εργασίας μελετώνται στο παρόν κεφάλαιο τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία της ανεργίας, της υποαπασχόλησης, η διαδικασία δημιουργίας του περιθωρίου της εργασίας καθώς και η συνύπαρξη του φαινομένου της φτώχειας με την απασχόληση.

4.1 Η μέτρηση της ανεργίας

Προτού παρουσιαστούν και σχολιαστούν τα ποσοστά της ανεργίας κρίνεται σκόπιμο να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις. Όπως προαναφέρθηκε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα έχει δείξει έντονο ενδιαφέρον για τις δράσεις καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού. Ύστερα από μια διερευνητική ματιά στις δράσεις, αυτές, συνάγεται το συμπέρασμα ότι εστιάζουν σε τρεις βασικούς στόχους οι οποίοι αφορούν την αγορά εργασίας. Προτεραιότητα, δηλαδή, δίνεται στο εργατικό δυναμικό (Commission of the European Communities, 1993). Ειδικότερα η ανεργία, με στόχευση στη

μακροχρόνια ανεργία και τη δυσκολία επανένταξης στην αγορά εργασίας, η μερική απασχόληση και η έλλειψη στέγης αποτελούν αυτούς τους βασικούς άξονες σχεδιασμού κοινοτικών προγραμμάτων (Rodgers, 1995). Φυσικά ως προς την έλλειψη στέγης, αυτή, αποτελεί μια επίπτωση της αδυναμίας πρόσβασης στην απασχόληση και δεν υφίσταται, εκτός μεμονωμένων ιδιαζουσών περιπτώσεων, ως ανεξάρτητο, από την οικονομική ζωή, φαινόμενο.

Επιπλέον και συνεχίζοντας με το αντικείμενο της στατιστικής προσέγγισης της ανεργίας, ένα αντίστοιχο παράδειγμα όπως αυτό των ευρωπαϊκών δεικτών μέτρησης του κοινωνικού αποκλεισμού (Cesis, 1998) συναντάται και εξειδικεύεται, αυτή τη φορά, σε κείμενα της εθνικής στατιστικής υπηρεσίας της Γαλλίας στα οποία γίνεται λόγος για τον αποκλεισμό που προκαλείται από την ανεργία, ιδίως για τους νέους που δεν πληρούν τις προϋποθέσεις ως προς τα επαγγελματικά προσόντα ή για τα άτομα μέσης και μεγαλύτερης ηλικίας που η πρόσβαση τους στην αγορά εργασίας γίνεται ολοένα και δυσκολότερη (Didier, 1998). Επί τοις ουσίαις πρόκειται για ένα μοντέλο περιγραφής των συνεπειών της ανεργίας ώστε μέσα από την εφαρμογή του να είναι δυνατή η μέτρηση των διαβαθμίσεων του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας (Rouet, χ.χ.). Επιδιώκεται, με άλλα λόγια, μια κατάταξη κριτηρίων ανεργίας ανάλογα με το βαθμό πρόκλησης αποκλεισμού. Έτσι, κάποιες μορφές της κρίνονται πιο αρνητικές, για το επίπεδο διαβίωσης των πολιτών, από κάποιες άλλες. Οι άνεργοι χωρίζονται σε αυτούς που έχουν σημαντικές ανάγκες να καλύψουν και σε αυτούς που οι ανάγκες τους έρχονται σε δεύτερη μοίρα.

Υπάρχουν άνεργοι των δύο ταχυτήτων; Προφανώς και όχι. Το πιθανότερο είναι ότι αυτή η συσχέτιση της ανεργίας με τον κοινωνικό αποκλεισμό επισκιάσει και σταδιακά απομακρύνει το πρόβλημα της ανεργίας από τον κοινωνικό διάλογο και από το σχεδιασμό για την αντιμετώπισή του. Έτσι αποσιωπάται και το γεγονός ότι γενικότερα ισχύει η άποψη του Keynes (2001) ότι «... η ανεργία ... συνδέεται ... αναπόφευκτα με το σημερινό καπιταλιστικό ατομισμό ...» και ότι «...τα σημαντικά σφάλματα της οικονομικής κοινωνίας στην οποία ζούμε είναι η αποτυχία της να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση και η αυθαίρετη και άνιση διανομή του πλούτου και των εισοδημάτων...» (σσ. 389, 396-397).

Για την ανεργία ο Keynes (2001) αναπτύσσει μια επιχειρηματολογία σύμφωνα με την οποία «... οι άνθρωποι θεωρούνται ακούσια άνεργοι αν, σε περίπτωση μιας μικρής αύξησης της τιμής των αγαθών που είναι απαραίτητα για την συντήρησή τους σε σχέση προς τον ονομαστικό μισθό, τόσο η συνολική προσφορά εργατικού

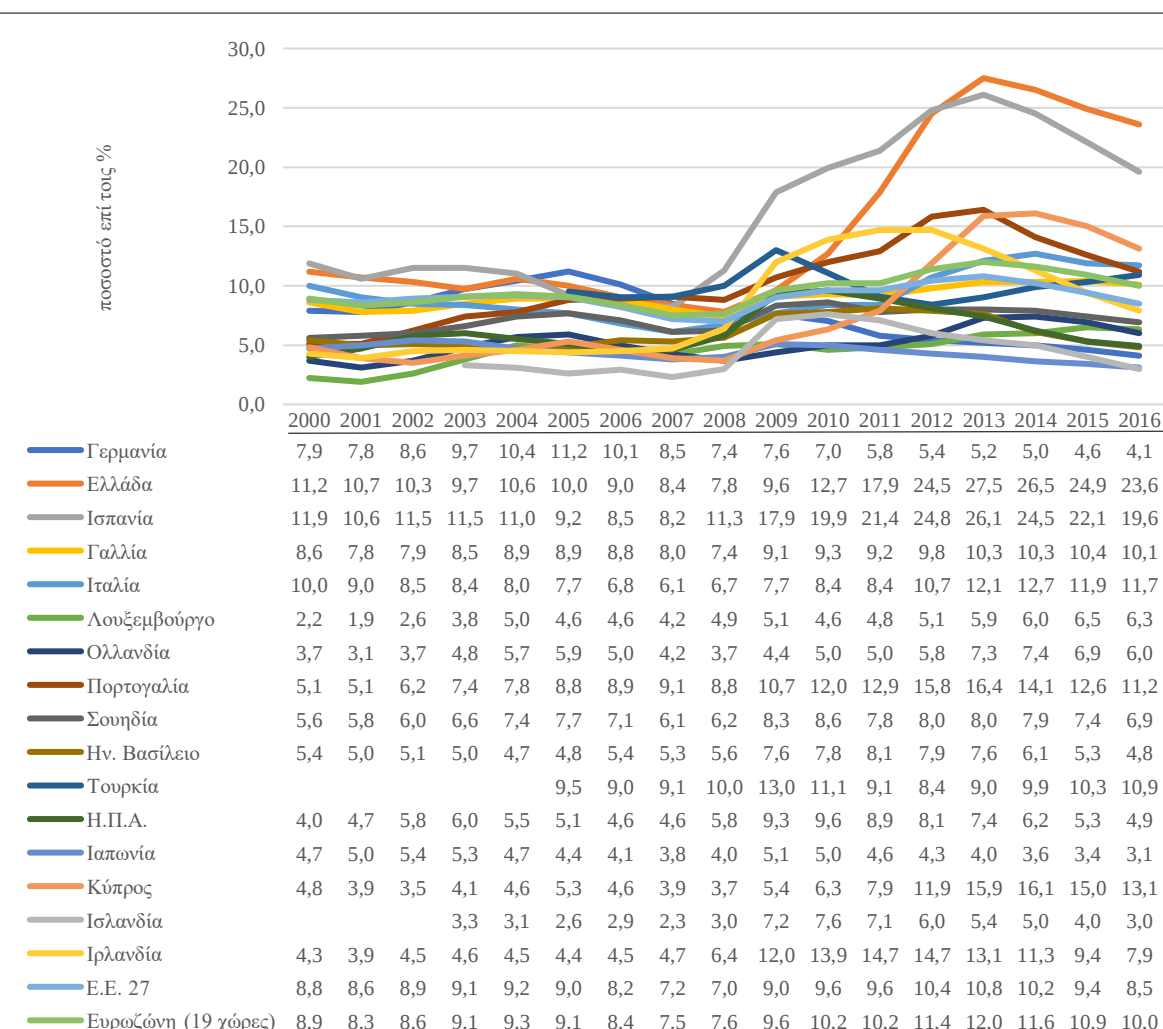
δυναμικού που θα ήθελε να εργαστεί με τον ισχύοντα ονομαστικό μισθό όσο και η συνολική ζήτηση εργασίας, στο μισθό αυτό, θα ήταν μεγαλύτερες από τον υφιστάμενο όγκο απασχόλησης...» (σσ. 43, 51-52) ή με πιο απλά λόγια «... ένα άτομο είναι μη εθελοντικά άνεργος... όταν αν και δέχεται να εργαστεί σε χαμηλότερο, από τον τρέχοντα, πραγματικό μισθό δε βρίσκει απασχόληση...». Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, η ανεργία παρουσιάζεται «... όταν το επίπεδο συνολικής ζήτησης είναι μικρότερο από το επίπεδο παραγωγής πλήρους απασχόλησης και το επίπεδο συνολικής ζήτησης ... μικρότερο από το επίπεδο της αποδοτικής παραγωγικής ικανότητας των επιχειρήσεων. Δηλαδή η ανεργία ... προκαλείται από ανεπαρκή ζήτηση ...» (Χλέτσος, σσ. 6, 8) και «... αποτελεί νομισματικό φαινόμενο, που σημαίνει ότι υπάρχουν άνθρωποι που είναι έτοιμοι, πρόθυμοι και ικανοί να εργαστούν για κάποιον μισθό, αλλά δεν υπάρχει προσφορά ...» (Tcherneva, 2014, p. 3). Εξαιρουμένων όλων των παραπάνω, η ανεργία προκαλείται και με άμεσο τρόπο από τον ίδιο τον απασχολούμενο πληθυσμό ο οποίος παρέχει περισσότερη εργατική δύναμη με αποτέλεσμα να μειώνονται οι θέσεις εργασίας. Ταυτόχρονα το εργατικό δυναμικό που έχει τεθεί εκτός της αγοράς εργασίας ασκεί πίεση στο ήδη απασχολούμενο πληθυσμό με αποτέλεσμα να αυξάνεται ο ανταγωνισμός και ο φαύλος κύκλος, αυτός, να συνεχίζεται προς όφελος του κεφαλαίου (Marx, 2002/1867, σ. 659).

Επανερχόμενοι, όμως, στο προκείμενο το οποίο είναι η στατιστική απεικόνιση της ανεργίας, στο γράφημα 1 καταγράφεται η πορεία της ανεργίας από το 2000 έως το 2016 των περισσότερων χωρών της Ευρώπης, καθώς και αυτή των Η.Π.Α. και της Ιαπωνίας. Όπως φαίνεται για την Ελλάδα (μέσος όρος 25,4% για τα έτη 2012-2016) και την Ισπανία (μέσος όρος 23,4% για τα ίδια έτη) καταγράφονται τα υψηλότερα ποσοστά. Ακολουθεί η Πορτογαλία με σαφώς μικρότερα ποσοστά (το υψηλότερο ποσοστό καταγράφεται το 2013 και είναι 16,4%), από τις δύο παραπάνω χώρες. Για την Κύπρο, την Ιταλία και τη Γαλλία καταγράφονται, κατά σειρά αναφοράς των χωρών, ακόμη χαμηλότεροι δείκτες και για τις λοιπές χώρες ο μέσος όρος από το 2009 έως το 2016 είναι 6,4% εκτός της Τουρκίας που είναι 10,2% και της Ιαπωνίας που είναι 4,1%, ο χαμηλότερος, δηλαδή, όλων (Eurostat, 2017e).

Οι δείκτες της ανεργίας, έτσι όπως αυτοί καταγράφονται κατά τη διάρκεια των υπό ανάλυση ετών και ιδίως από το 2008 και μετά, αποδεικνύουν ότι οι χώρες που έχουν πληγεί περισσότερο από την οικονομική κρίση είναι αυτές που εφαρμόστηκαν οι πολιτικές μνημονίων (Λύτρας Α. Ν., 2016). Παρεμπιπτόντως η μνημονιακή

κυριαρχία μέσω της θυσίας των πληθυσμών των ανατολικών και νότιων κρατών σε ανεργία και σε περιθωριοποίηση για χάρη των βόρειων και κεντρικών κρατών παρατηρείται έντονα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η τακτική αυτή επικρίνεται (Κωστόπουλος Τ. , 2012; 2014). Αντίθετα, τώρα, οι χώρες που πρότειναν τα πολιτικά μέτρα οικονομικής λιτότητας δεν παρουσιάζουν την ίδια εικόνα (Λύτρας, 2016). Η Γερμανία από το 2008 σημειώνει μείωση της ανεργίας της η οποία φτάνει το 2016 το 4,1%, το Ην. Βασίλειο το 2011 αγγίζει το 8,1% και μετά η πορεία είναι καθοδική και η Γαλλία δεν ξεπερνά το 10,4% (Eurostat, 2017e).

Γράφημα 1: Ποσοστά ανεργίας³ επί του ενεργού πληθυσμού και για τα δύο φύλα σε επιλεγμένες χώρες, 2000-2017

Πηγή: Eurostat, (2017e). *Unemployment by sex and age - annual average*. Ανάκτηση από Eurostat database: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/data/database>

Σημείωση³: «Ανεργοί είναι τα άτομα ηλικίας από 15 έως 74 ετών ... που δεν είχαν απασχόληση κατά την εβδομάδα αναφοράς, είχαν αναζητήσει ενεργά εργασία τις τελευταίες τέσσερις εβδομάδες και ήταν διαθέσιμα να εργαστούν άμεσα ή εντός δύο εβδομάδων ... Το ποσοστό ανεργίας είναι ο αριθμός των ανέργων ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Το εργατικό δυναμικό είναι ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων και των ανέργων ...» (Eurostat, 2017e).

Για τις Η.Π.Α. και την Ιαπωνία οι δείκτες είναι χαμηλοί γεγονός που, αν συγκριθεί με τους αντίστοιχους δείκτες της Ευρωζώνης (Λύτρας, 2016) οι οποίοι είναι από 2 έως και 5,5 ποσοστιαίες μονάδες περίπου υψηλότεροι (Eurostat, 2017e), οφείλεται στην πολιτική κρατικής χρηματοδότησης που ακολούθησαν οι χώρες αυτές. Επομένως συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι πολιτικές λιτότητας έπληξαν κυρίως τις χώρες με κοινό νόμισμα με την παρουσία, βέβαια, σημαντικών εξαιρέσεων (Λύτρας, 2016).

4.2 Η υπόθεση της υποαπασχόλησης

Οι παρατηρήσεις είναι ενδιαφέρουσες και για την εικόνα που παρουσιάζουν τα ποσοστά που σημειώνονται στην υποαπασχόληση. Ως προς την υπόθεση αυτή είναι χρήσιμες οι βασικές θεωρητικές τοποθετήσεις του Keynes και του K. Marx. Εν πρώτοις ο Keynes (2001) υποστηρίζει ότι «... όταν η ενεργός ζήτηση είναι ανεπαρκής, έχουμε υποαπασχόληση της εργασίας, με την έννοια ότι υπάρχουν άνεργοι που θα ήθελαν να εργαστούν σε τιμή χαμηλότερη από τον υφιστάμενο πραγματικό μισθό ...». Άρα ορίζει την υποαπασχόληση ως τη προσφορά εργατικής δύναμης προς το μισθό (σ. 311).

Ο Διεθνής Οργανισμός Απασχόλησης, από την άλλη πλευρά, καταγράφει τα ποσοστά της υποαπασχόλησης έχοντας ως μεθοδολογικό εργαλείο τη ζήτηση εργασίας προς την προσφορά εργασιακού χρόνου. Ο ακριβής ορισμός είναι:

Στα άτομα σε ... υποαπασχόληση περιλαμβάνονται όλα τα άτομα στην απασχόληση που πληρούν τα ακόλουθα τρία κριτήρια ... : α) Είναι πρόθυμα να εργαστούν επιπρόσθετες ώρες β) είναι διαθέσιμα να εργαστούν επιπρόσθετες ώρες ... γ) εργάστηκαν λιγότερο από το χρονικό όριο εργασίας ... το οποίο έχει καθοριστεί σύμφωνα με τις εθνικές συνθήκες (I.L.O., 2017b).

Για να γίνει πιο ειδικό το ενδιαφέρον έχει σημασία η διατύπωση της θεωρίας του K. Marx (Μισθός, τιμή και κέρδος, χ.χ.) ο οποίος υποδεικνύει τον τρόπο μέτρησης της μισθωτής εργασίας τονίζοντας ότι:

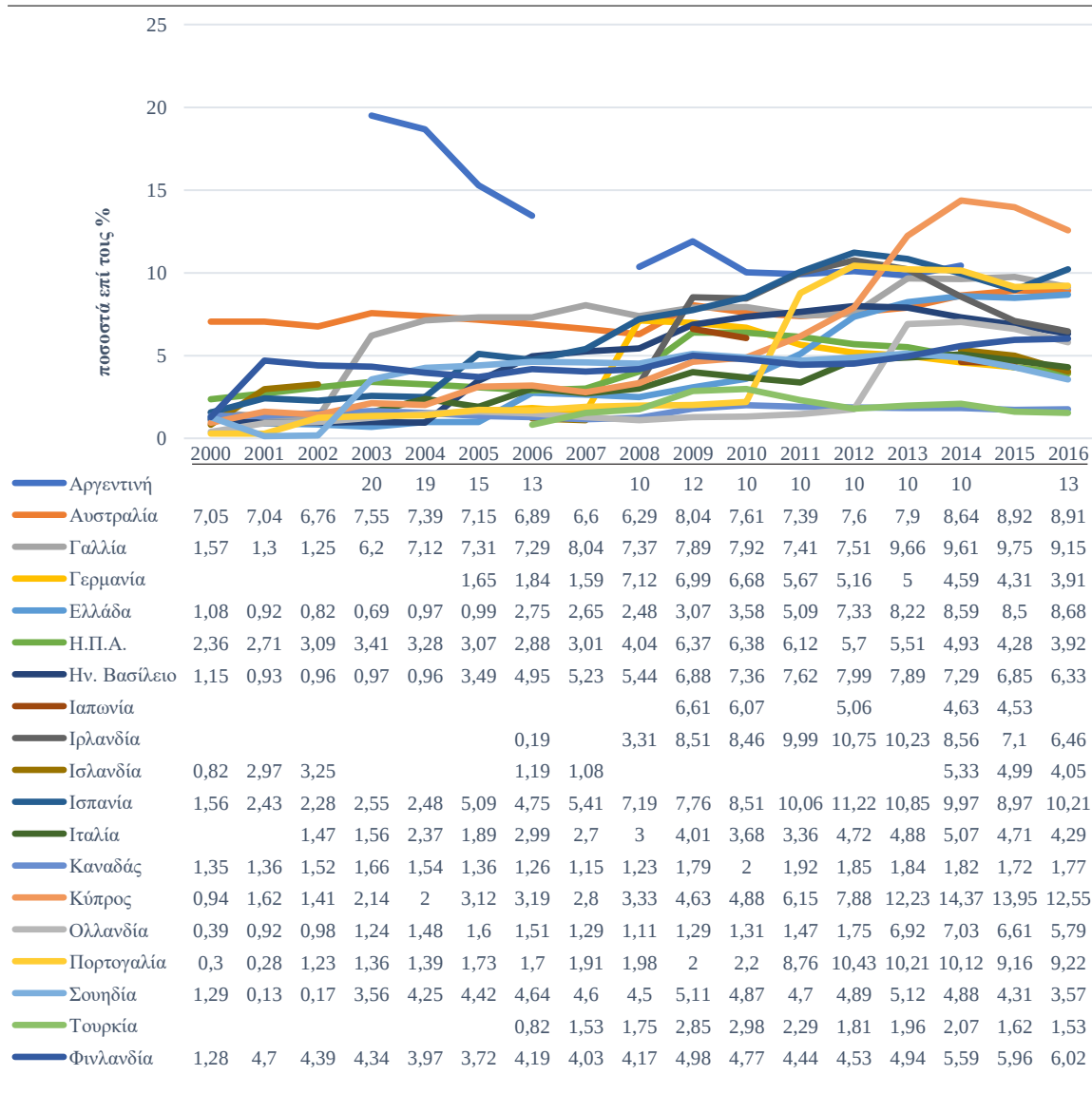
πως μετριοούνται όμως τα ποσά εργασίας; Με τη διάρκεια του χρόνου εργασίας, μετρώντας την εργασία με ώρες, μέρες κ.τ.λ. ... αυτό που πουλά ο εργάτης δεν είναι άμεσα η εργασία του, αλλά η εργατική του δύναμη, που τη θέτει προσωρινά στη διάθεση του κεφαλαιοκράτη. Αυτό είναι τόσο σωστό που ... σύμφωνα με κάποιους νόμους ... είναι καθορισμένη η ανώτατη χρονική διάρκεια που επιτρέπεται σ' έναν άνθρωπο να πουλά την εργατική του δύναμη. Αν του επιτρεπόταν να το κάνει αυτό για μια απεριόριστη χρονική διάρκεια τότε η δουλεία θα ξαναγυρνούσε αμέσως (σσ. 492-493, 501).

Συνεχίζοντας, και αφήνοντας τη ροή του συλλογισμού ανέπαφη προς το παρόν με την αναζήτηση των απαντήσεων, η σκέψη στρέφεται στα λεγόμενα του Gorz (1999) ο οποίος καθώς αναπτύσσει τις θέσεις του για την προοπτική της μισθωτής εργασίας επεξηγεί ότι, οι μισθωτοί έχουν καπιταλιστικά διαχωριστεί σε αυτούς που θεωρούν τον εαυτό τους ως «... μια μικρή ελίτ ...» από το γεγονός της επιλογής τους ως κύριους εξυπηρετητές του κεφαλαίου και στη «... μάζα από περιφερειακούς εργαζόμενους, που ένα σημαντικό ποσοστό τους είναι ημιαπασχολούμενοι και προσωρινοί ...» και οι οποίοι αρκούνται, μη έχοντας άλλη επιλογή, σε λίγες ώρες απασχόλησης η οποία τους στερεί και οικονομικούς πόρους άλλα και τα δικαιώματά τους. Το σχήμα αυτό ενισχύεται από τη συμπεριφορά των λίγων και επιλεγμένων μισθωτών οι οποίοι θεωρώντας την επιχείρηση ως μέρος της ατομικής τους ιδιοκτησίας δείχνουν ζήλο συναινώντας στην αύξηση των ωρών εργασίας τους και επιβεβαιώνοντάς μια εποχή που «... ο μετα-φορντισμός παράγει την ελίτ του, παράγοντας ανεργία ...» (σσ. 103-118). Εξάλλου για την ευθύνη των μισθωτών ως προς το φαινόμενο της ανεργίας έχει, ήδη, τοποθετηθεί (βλ. υποκεφάλαιο 4.1) ο K.Marx (2002/1867, σ. 659).

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, η εργασία έχει ως μέτρο το χρόνο που δαπανά ο εργάτης παρέχοντας την «εργατική του δύναμη» στο κεφάλαιο (Marx, Μισθός, τιμή και κέρδος, χ.χ., σσ. 492-493, 501). Όταν παρατηρείται η υποαπασχόληση τότε το φαινόμενο αυτό εξηγείται είτε από το γεγονός ότι το εργατικό δυναμικό δεν απορροφάται από την αγορά εργασίας ενώ δέχεται τη μείωση του μισθού του (Keynes, 2001) είτε ότι το εργατικό δυναμικό προσφέρει λιγότερο εργασιακό χρόνο από αυτόν που επιθυμεί και που επιτρέπουν οι εκάστοτε εθνικές συνθήκες (I.L.O., 2017b). Και στις δύο περιπτώσεις, βέβαια, το μέτρο του χρόνου είναι δεδομένο καθώς και ότι η υποαπασχόληση ακολουθείται από την ανεργία και το μειωμένο εισόδημα. Άρα όπως αποτιμά ο Gorz (1999), ο δαπανώμενος χρόνος των, ολοένα και λιγότερων, μισθωτών είναι καθοριστικός για τη μοίρα της μεγάλης πλειοψηφίας του εργατικού δυναμικού.

Έπειτα από αυτές τις παρατηρήσεις η μετάβαση στις πληροφορίες για την υποαπασχόληση κρίνεται αναγκαία.

Γράφημα 2: Ποσοστό υποαπασχόλησης⁴ μισθωτών σε επιλεγμένες χώρες, 2016

Πηγή: I.L.O., (2017a). *Time-related underemployment*. Ανάκτηση από ILOSTAT: http://www.ilo.org/ilostat/faces/wcnav_defaultSelection?_afLoop=708056573563298&_afWindowMode=0&_afWindowId=1bvqgesxmg_134#!%40%40%3F_afWindowId%3D1bvqgesxmg_134%26_afLoop%3D708056573563298%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D1bvqgesxmg_166.

Σημείωση⁴: «Ο σχετικός με το χρόνο ρυθμός υποαπασχόλησης ... παρέχει πληροφορίες αναφορικά με το ποσοστό των μισθωτών που είναι πρόθυμοι και διαθέσιμοι να αυξήσουν το χρόνο εργασίας τους ... και εργάζονται λιγότερες ώρες, από ένα συγκεκριμένο χρονικό όριο, κατά τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς ...» (I.L.O., 2017b).

Όπως φαίνεται, λοιπόν, στο γράφημα 2 σε χαμηλά επίπεδα κυμαίνεται ο μέσος όρος, της περιόδου από το 2000 έως το 2016, της Γερμανίας με μέσο όρο 4,5% και υψηλότερη τιμή 7,1% το 2008, της Φινλανδίας με μέσο όρο 4,4% και υψηλότερη τιμή 6% το 2016, των Η.Π.Α. με μέσο όρο 4,1% και υψηλότερη τιμή 6,3% το 2010,

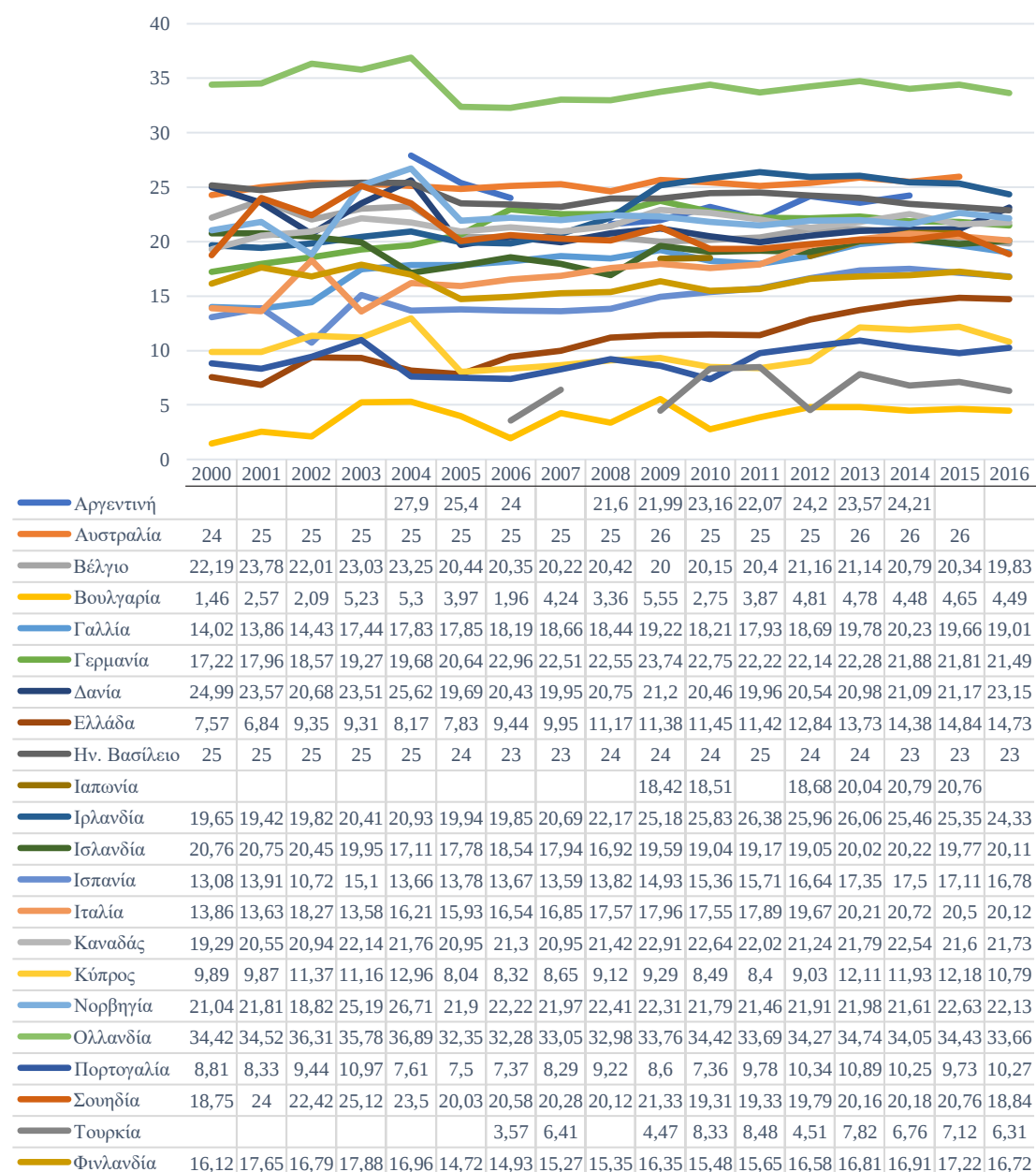
της Σουηδίας 3,8% και υψηλότερη τιμή 5,1% το 2013 και της Ιταλίας με μέσο όρο 3,3% και υψηλότερη τιμή 5% το 2014 (I.L.O., 2017a).

Στη συνέχεια και από το 2009 σημειώνεται αύξηση στις κάτωθι χώρες. Ειδικότερα ο μέσος όρος των ποσοστών από το 2009 έως το 2016 είναι για το Ην. Βασίλειο 7,2%, για την Αυστραλία 8,1%, για τη Γαλλία 8,6%, για την Ιρλανδία 8,7% και για την Ισπανία 9,6%. Παρόμοια αύξηση καταγράφεται από το 2011 για την Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Κύπρο, η οποία το 2014 αγγίζει το 14,3%, και για την Ολλανδία η οποία από το 1,72% του 2012 αυξάνεται στο 6-7%, περίπου, τα έτη από το 2013 έως το 2016. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η Αργεντινή της οποίας τα ποσοστά αγγίζουν το 19,5% το 2003 και το 18,4% το 2004, ενώ από το 2008 μειώνονται με χαμηλότερη τιμή το 9,8% το 2013 και υψηλότερη το 12,7% το 2016 (I.L.O., 2017a). Μια μείωση η οποία οφείλεται στην πολιτική απασχόλησης που εφαρμόστηκε από το 2003 και μετά.

Χρειάζεται επίσης να σημειωθεί ότι στις χώρες που παρατηρήθηκε ορισμένη αύξηση της υποαπασχόλησης, με εξαίρεση το Ην. Βασίλειο και τη Γαλλία, έχει ταυτόχρονα σημειωθεί και αύξηση της ανεργίας. Όπως έχει παρατεθεί (βλ. γράφημα 1) η Ελλάδα, η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Κύπρος είναι οι χώρες των οποίων αυξήθηκαν τα ποσοστά ανεργίας, ιδίως μετά από το 2009 (Eurostat, 2017e).

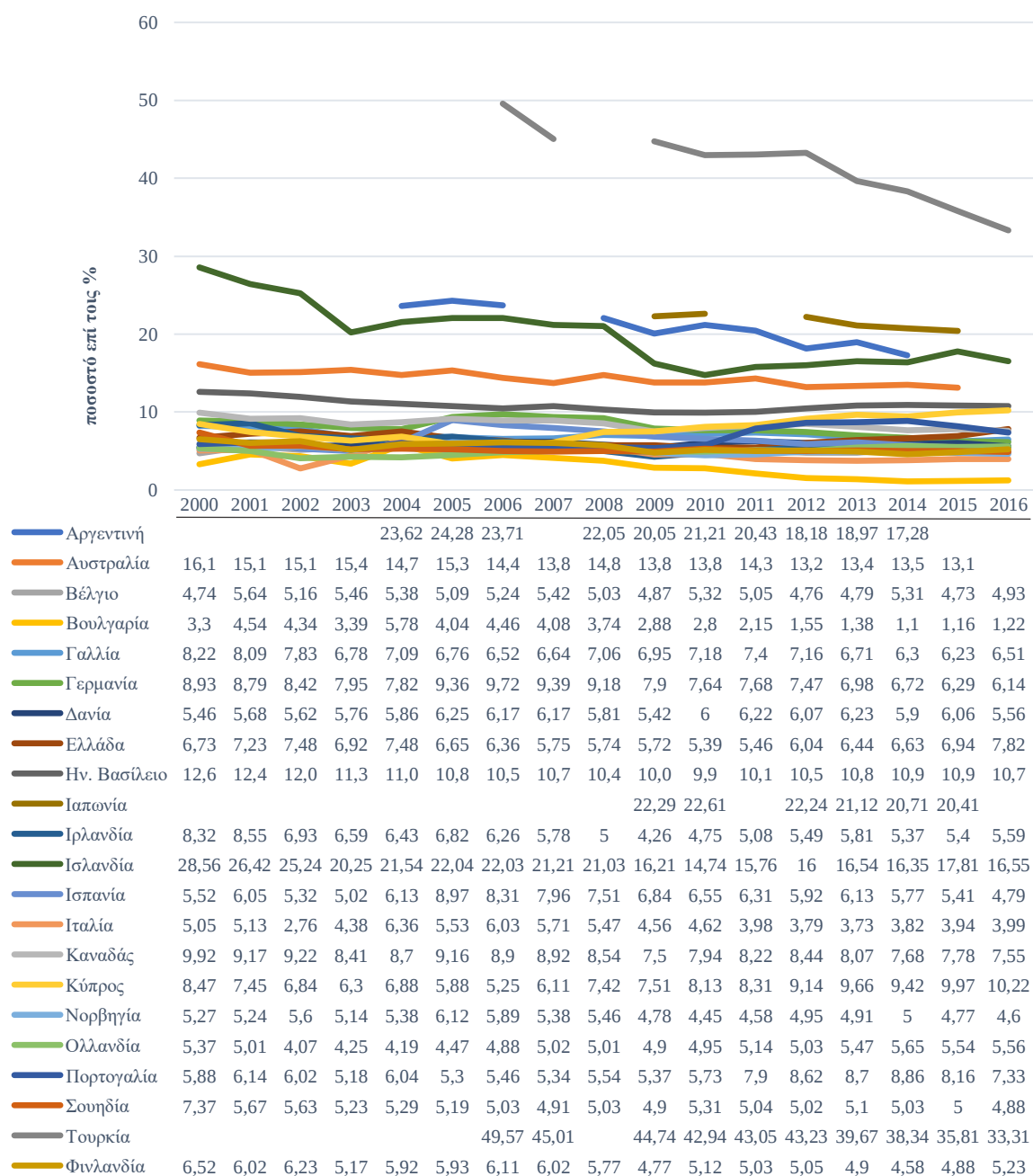
Ως προς το χρόνο εργασίας, δηλαδή τις ώρες που διατίθενται από το εργατικό δυναμικό, αυτός καταγράφεται στο γράφημα 3 και στο γράφημα 4 στα οποία φαίνεται η ποσοστιαία πορεία του τα τελευταία έτη. Στο γράφημα 3 παρουσιάζονται τα ποσοστά των απασχολούμενων που εργάζονται για λιγότερο από 30 ώρες την εβδομάδα και η γενικότερη εικόνα είναι ότι για την Ελλάδα τα ποσοστά έχουν διπλασιαστεί και ακολουθούν σε αύξηση η Ιταλία, η Γαλλία, η Ιρλανδία και η Ισπανία. Επιπρόσθετα για τις χώρες με ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά σαφώς καθοριστικός είναι ο ρόλος της πολιτικής απασχόλησης που εφαρμόζεται σε καθεμιά από αυτές, η ανάλυση τους όμως αγγίζει άλλα ερευνητικά πεδία. Στο γράφημα 4 καταγράφονται τα ποσοστά των εργαζομένων που η εργασία τους ξεπερνά τις 48 ώρες την εβδομάδα με τις πιο ακραία αυξημένες τιμές να αναφέρονται στην Τουρκία και την Ιαπωνία. Για διαφορετικούς λόγους, φυσικά, για την κάθε χώρα αφού η Ιαπωνία καταγράφει και για τις δύο μεταβλητές υψηλά ποσοστά. Εξάλλου οι πολιτικές των χωρών αυτών, εκτός ότι ανήκουν σε άλλη θεματική, παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές.

Γράφημα 3: Ποσοστό (%) απασχολούμενων για λιγότερες από 30 ώρες εβδομαδιαίως ανά χώρα και έτος

Πηγή: ILO, (2017c). *Hours of work*. Ανάκτηση από ILOSTAT:
http://www.ilo.org/ilostat/faces/ilostat-home/home?_adf.ctrl-state=rcagkq79i_4&_afLoop=108355647559230#!

Γράφημα 4: Ποσοστό (%) απασχολούμενων άνω των 48 ωρών εβδομαδιαίως ανά χώρα και έτος

Πηγή: Ίδια με το γράφημα 3.

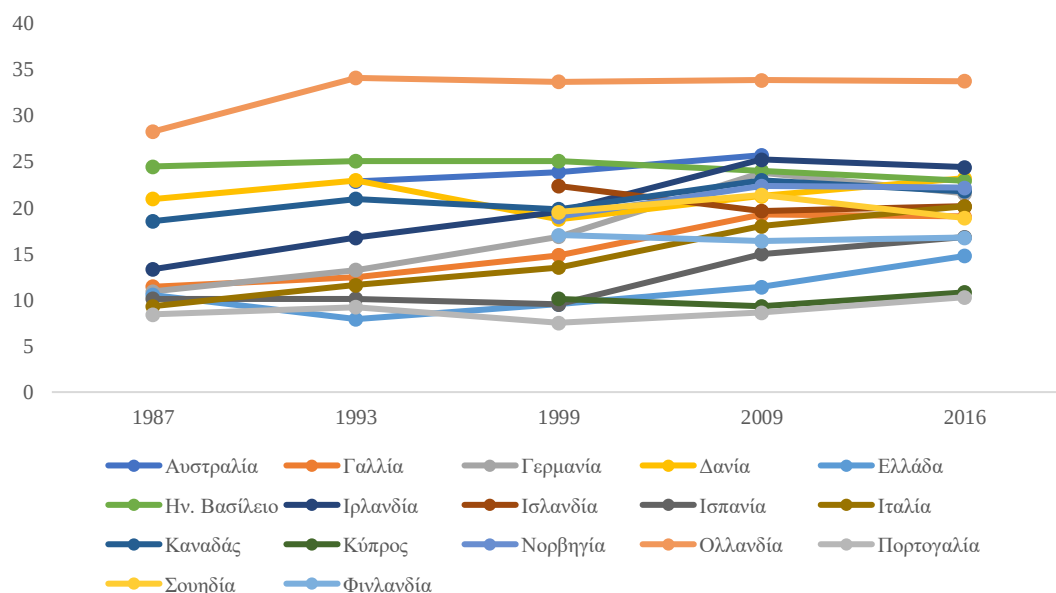
Παρατηρείται ότι για τους απασχολούμενους που εργάζονται για λιγότερες από 30 ώρες την εβδομάδα τα μικρότερα ποσοστά καταγράφονται στη Βουλγαρία με 4,49% για το 2016. Ακολουθούν η Κύπρος και η Πορτογαλία με μέσο όρο περίπου 10% για το έτος 2016 και η Ελλάδα με 14,73%. Πάνω από 22% για τα τρία τελευταία έτη σημειώνεται στην Αργεντινή, την Αυστραλία, την Ιρλανδία, τη Νορβηγία, την

Ολλανδία (το υψηλότερο όλων με ποσοστό 33,66% για το 2016) και το Ην. Βασίλειο (I.L.O., 2017c). Μια γενικότερη διαπίστωση είναι ότι στις περισσότερες χώρες σημειώνεται αύξηση και σε κάποιες χώρες τα ποσοστά είναι σταθερά.

Ακόμη, τα ποσοστά των απασχολούμενων για περισσότερες από 48 ώρες εβδομαδιαίως μειώνονται σε χώρες όπως η Αργεντινή, η Ιρλανδία και η Σουηδία που η μείωση είναι, περίπου, στις 3 ποσοστιαίες μονάδες, στην Αυστραλία κατά 5 μονάδες, στην Ισλανδία κατά 10 μονάδες και στην Τουρκία κατά 16 ποσοστιαίες μονάδες (I.L.O., 2017c). Στις υπόλοιπες χώρες του γραφήματος 4 δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες αλλαγές.

Εάν γινόταν βέβαια μια σύγκριση με το 1987, (εφόσον από αυτή τη χρονιά υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για τις περισσότερες χώρες), τότε για την απασχόληση κάτω των 30 ωρών εβδομαδιαίως οι τιμές είναι οι εξής: Για την Πορτογαλία 8,4%, την Ιταλία 9,3%, την Ισπανία 10,1%, την Ελλάδα 10,5%, τη Γερμανία 10,9%, τη Γαλλία 11,4%, την Ιρλανδία 13,3%, τον Καναδά 18,5%, τη Δανία 20,9%, το Ην. Βασίλειο 24,4% και την Ολλανδία 28,2% (I.L.O., 2017c). Επομένως η αύξηση έως το 2016 είναι αισθητή στις περισσότερες χώρες.

Γράφημα 5: Ποσοστό (%) απασχολούμενων κάτω των 30 ωρών εβδομαδιαίως ανά χώρα για τα έτη 1987, 1993, 1999, 2009 & 2016

Πηγή: Ίδια με το γράφημα 3

Αντίστοιχα για την απασχόληση άνω των 48 ωρών εβδομαδιαίως τα ποσοστά του 1987 διαμορφώνονται ως εξής: Για τη Δανία 2,7%, την Ισπανία 5%, την Ελλάδα 5,2%, την Πορτογαλία 5,3%, τη Γερμανία 7,5%, τη Γαλλία 8,4%, τον Καναδά 8,8%, την Ιρλανδία 9%, την Ολλανδία 9,2%, την Ιταλία 9,3%, το Ην. Βασίλειο 11,4%. Συνεπώς δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές με το 2016 παρά μόνο για την Ιρλανδία και την Ολλανδία που η πτώση είναι σημαντική και την Ισλανδία που το 1995 από 26,2% έφτασε το 2016 το 16,55% (I.L.O., 2017c).

Συνοψίζοντας, η υποαπασχόληση έτσι όπως επιβάλλεται από το κεφάλαιο, μέσω της διαχείρισης του εργασιακού χρόνου, στους μισθωτούς δεν επιφέρει παρά μόνο επισφάλεια στην εργασία και φτώχεια από το ανεπαρκές εισόδημα (Gorz, 1999). Άρα και ενίσχυση της περιθωριοποίησης της απασχόλησης.

Η μείωση των ωρών εργασίας, όμως, δεν αποτελεί μια αρνητική προοπτική για το μέλλον της εργασίας. Με τον κατάλληλο σχεδιασμό και την απαραίτητη στήριξη από την πολιτεία, με την «... παροχή σε κάθε πολίτη ενός επαρκούς κοινωνικού εισοδήματος ...», οδηγεί στην «... ανακατανομή της εργασίας ...» και στην απορρόφηση μεγαλύτερου μέρους του εργατικού δυναμικού. Επομένως συμβάλλει στη μείωση της ανεργίας. Πάρα ταύτα το σύγχρονο συστημικό σχήμα προτάσσει η εξουσία του χρόνου της εργασίας να μην ανήκει σε αυτούς που την προσφέρουν και να ρυθμίζεται από αυτούς που την εκμεταλλεύονται (Gorz, 1999, σσ. 177-183, 201-203).

4.3 Μισθωτή εργασία και φτώχεια

Ο F. Perroux στο έργο του «Masse et classe» όταν αναφέρεται στην πληθυσμιακή ομάδα που βιώνει τον κοινωνικό αποκλεισμό διευκρινίζει ότι οι άνθρωποι αυτοί «... δεν έχουν κανένα κοινό σημείο με τους εργάτες...» και ότι η διαβίωση τους χαρακτηρίζεται από ακραία υλική στέρηση. Ενώ, η Keller τονίζει ότι η επισφάλεια στην αγορά εργασίας ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για τις περιπτώσεις εμφάνισης του φαινομένου (Keller, 2014, pp. 9, 13).

Αρκετοί είναι και αυτοί οι οποίοι υποστηρίζουν ότι, η απασχόληση ενδείκνυται ως η καταλληλότερη λύση ένταξης των ατόμων στην κοινωνία (Jenson, 2000). Ο Luigi Frey πιστεύει ότι, ο τομέας της απασχόλησης κατέχει τον κύριο ρόλο ως προς την ενεργό κοινωνική συμμετοχή των ατόμων (Frey, 2001), ενώ η Jenson (2000)

διαβεβαιώνει ότι οι συνέπειες της μακροχρόνιας ανεργίας είναι αρνητικές και για την αυτοεκτίμηση του ατόμου, καθώς οι κοινωνικές επιταγές προτάσσουν τη θέση στην αγορά εργασίας ως κριτήριο κοινωνικής ενσωμάτωσης. Ο Paugam τοποθετείται λέγοντας ότι, το φαινόμενο της φτώχειας συνδέεται άμεσα με την αγορά εργασίας και τη θέση που κατέχει το άτομο σε αυτήν και ότι όσο απομακρύνεται ο άνθρωπος από την απασχόληση τόσο η φτώχεια λειτουργεί σωρευτικά στη ζωή του (Daly & Silver, 2008). Μάλιστα, εξ αφορμής της τελευταίας διαπίστωσης, ο K. Marx (2002/1867) εξετάζοντας τη νέα φτώχεια παρατηρεί ότι «...στη στατιστική του αγγλικού παουπερισμού ... η μάζα του αυξάνει κάθε φορά που υπάρχει κρίση και ελαττώνεται κάθε φορά που αναζωογονούνται οι δουλειές ...» (σσ. 666-667).

Ασφαλώς, δεν είναι διόλου τυχαίο ότι στη στρατηγική καταπολέμησης της φτώχειας των αναπτυσσόμενων χωρών η απασχόληση κατέχει θέση πρωταρχικής σημασίας (Gore, Figueiredo, & Rodgers, 1995). Ο ΟΗΕ στη γενική συνέλευση το 2007 θέτει ως στόχο της περιόδου 2008-2017 την εξάλειψη του φαινομένου μέσω της πλήρους απασχόλησης (United Nations, 2007). Θεωρείται, δηλαδή, ότι ο μοναδικός τρόπος για να δοθεί ένα τέλος στο φαύλο «κύκλο της φτώχειας» είναι η παροχή πλήρους και ικανοποιητικής απασχόλησης σε συνεχή βάση (I.L.O., 2015).

Στον αντίποδα των όσων παρατέθηκαν δεν πρέπει να εννοηθεί ότι με το να έχει ένα άτομο, ακόμα και πλήρη, απασχόληση παύει να είναι φτωχό (Jenson, 2000). Αυτό ίσχυε παλαιότερα που η έλλειψη εργασίας ήταν συνώνυμη με τη φτώχεια, όχι όμως και σήμερα (Λύτρας Α. Ν., 1999; Castel, 2003) που «...η έννοια των εργαζόμενων φτωχών ...» (Μπάουμαν, 2004, σ. 112) είναι καθόλα επίκαιρη. Η φτώχεια «... προέρχεται από το ίδιο το νέο σύστημα εργασίας ...», το οποίο είναι κατεξοχήν επισφαλές (Castel, 2003, σσ. 197-198). Ενώ, παράλληλα, διανύουμε μια εποχή που το πρόβλημα του φαινομένου υπονομεύεται από «...την επινόηση νέων διανοητικών κατασκευών όπως ο κοινωνικός αποκλεισμός ...» και που οι εφαρμοζόμενες πολιτικές δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες που τελικά η «.. φτώχεια συμβιβάζεται και συνυπάρχει με την εργασία ...» (Λύτρας, 2016, σ. 176).

Έτσι εάν αναλυθούν τα ποσοστά της φτώχειας των ατόμων με μερική απασχόληση την πρώτη θέση για το 2016 κατέχει η Βουλγαρία με 42,2% (Eurostat, 2017f) και ακολουθούν η Ελλάδα με 30,3% (ΕΛΣΤΑΤ, 2017, σ. 6), η Πορτογαλία με 29,5% και η Λιθουανία με 28,1% για το 2015 και η Ισπανία με 24,3% για το 2016. Όλες οι παραπάνω χώρες σημειώνουν ανοδική τάση εκτός της Ισπανίας που

καταγραφεί μια μικρή και σχεδόν ασήμαντη μείωση. Για τη Σερβία και τη Ρουμανία τα ποσοστά έχουν ξεπεράσει κάθε αναμενόμενο όριο αφού αγγίζουν το 44,1% και το 64,7% αντίστοιχα (Eurostat, 2017f), προφανώς εξαιτίας της κοινωνικο-πολιτικής κατάστασης που επικρατεί στις χώρες αυτές.

Πίνακας 3. Ποσοστό⁵ (%) κινδύνου φτώχειας εργαζομένων μερικής απασχόλησης στην Ευρώπη, 2003-2016

ΧΩΡΑ/ΕΤΟΣ	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Βέλγιο	7,0	5,5	4,7	3,7	5,5	7,8	6,5	5,8	6,4	6,4	5,9	6,2	6,4	6,4
Βουλγαρία				14,8	15,9	20,3	24,2	30,3	33,0	27,9	20,9	27,8	30,3	42,2
Τσεχία			6,6	6,3	4,7	5,5	5,6	6,7	8,9	10,0	10,5	6,4	6,3	
Δανία		6,0	5,5	6,3	5,1	7,0	9,1	10,0	8,6	6,0	7,9	8,5	7,6	
Γερμανία			6,6	8,5	10,1	10,8	10,0	11,2	10,5	11,3	13,4	14,9	14,5	
Εσθονία		24,3	17,4	13,2	15,7	12,8	13,1	13,0	11,5	18,9	16,4	20,2	18,1	
Ιρλανδία	19,4	12,5	11,0	10,7	11,3	11,6	8,8	6,5	10,2	10,2	8,7	10,7	9,7	
Ελλάδα	26,1	22,5	24,1	26,1	27,2	26,0	26,9	29,4	21,4	27,3	27,0	27,9	28,2	30,3
Ισπανία		16,6	13,9	12,5	14,6	22,2	21,1	19,3	19,0	21,2	18,7	22,9	27,1	24,3
Γαλλία		9,3	8,4	10,1	10,9	10,5	11,2	11,2	13,7	13,0	13,1	13,3	13,2	
Κροατία								18,5	25,8	19,7	26,2	9,9	20,4	
Ιταλία		13,5	13,5	12,9	14,6	13,7	14,5	14,5	18,6	18,0	19,2	17,4	18,5	
Κύπρος			9,0	15,7	10,4	9,3	13,0	9,2	12,6	15,4	16,6	16,2	17,0	
Λετονία			25,3	25,7	23,8	24,2	26,0	23,6	25,1	23,1	20,5	18,7	18,4	23,3
Λιθουανία			30,1	25,3	28,2	22,5	24,5	22,3	21,7	26,2	24,7	24,2	28,1	
Λουξεμβούργο	8,9	29,5	12,6	14,3	10,2	13,3	11,9	12,4	12,3	12,9	14,0	14,8	16,5	
Ουγγαρία			15,1	14,6	16,7	16,3	21,8	14,0	16,8	15,8	17,9	20,1	18,2	22,0
Μάλτα			9,7	9,0	8,7	7,1	9,3	8,6	13,2	12,8	12,1	12,7	14,9	
Ολλανδία			4,6	5,0	4,3	4,6	5,3	4,5	5,4	4,5	4,5	5,1	4,5	
Αυστρία	15,4	7,8	10,8	9,6	8,1	10,7	9,9	9,0	9,1	10,5	9,5	9,6	11,1	9,4
Πολωνία			23,0	22,7	19,5	19,9	19,9	20,6	17,7	18,1	20,2	17,1	18,3	
Πορτογαλία		31,0	27,8	28,9	27,8	27,8	33,0	32,7	28,3	23,4	28,0	31,1	29,5	
Ρουμανία					55,6	58,4	56,5	53,0	59,5	59,6	58,5	63,5	59,4	64,7
Σλοβενία			10,4	7,4	10,8	8,1	7,2	7,4	10,7	10,2	13,4	13,0	14,6	
Σλοβακία			13,7	9,6	10,0	10,9	10,8	11,6	18,1	16,4	17,8	11,4	19,0	
Φινλανδία		12,4	10,6	10,1	14,8	14,2	10,0	6,7	6,5	9,3	10,6	8,5	9,0	6,4
Σουηδία		7,5	7,4	8,8	7,4	7,9	8,3	9,2	11,9	10,2	11,1	12,0	9,6	
Ην. Βασίλειο			12,3	12,6	12,0	11,9	11,9	11,4	12,3	14,3	13,6	16,1	13,1	
Ισλανδία		8,0	9,8	7,0	6,4	7,3	8,9	6,7	5,6	6,2	9,7	7,6	11,5	
Νορβηγία	20,3	6,2	7,7	7,6	6,0	5,7	7,5	8,5	7,1	7,0	7,9	9,3	8,9	
Ελβετία					9,6	11,8	12,2	10,5	10,9	11,3	9,8	8,8	12,0	
Σερβία											35,6	37,0	44,1	
Τουρκία				30,9	30,6	32,4	33,9	28,6	23,8	23,5	20,9			

Πηγή: Eurostat, (2017f). *In work at risk of poverty rate by working time*. Ανάκτηση από Eurostat: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Σημείωση⁵: «Το ποσοστό των εργαζομένων και έχουν ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το όριο κινδύνου φτώχειας, το οποίο καθορίζεται στο 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Ο δείκτης κατανέμεται ανάλογα το χρόνο εργασίας, εργαζόμενοι πλήρους και μερικής απασχόλησης» (Eurostat, 2017f).

Για την Κύπρο και την Ιταλία ο μέσος όρος είναι περίπου στο 18% για το έτος 2015. Το ποσοστά της Γαλλίας, του Ην. Βασιλείου και της Γερμανίας κυμαίνονται

σε χαμηλά επίπεδα (11,5%, 13,1% και 14,5% αντίστοιχα), ενώ χαμηλότερα είναι του Βελγίου, της Τσεχίας, της Ολλανδίας, της Αυστρίας και των Σκανδιναβικών χωρών (Eurostat, 2017f).

Εν τω μεταξύ, η εικόνα που διαμορφώνεται για τα ποσοστά φτώχειας των ατόμων με πλήρη απασχόληση αποτυπώνεται στον πίνακα που ακολουθεί μέσω του οποίου αποδεικνύεται ότι, οι ίδιες χώρες βρίσκονται στη μειονεκτικότερη θέση εν συγκρίσει με την υπόλοιπη Ευρώπη.

Πίνακας 4. Ποσοστό⁶ (%) κινδύνου φτώχειας εργαζομένων πλήρους απασχόλησης στην Ευρώπη, 2003-2016

ΧΩΡΑ/ΕΤΟΣ	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Βέλγιο	6,2	3,4	3,3	3,6	3,5	3,4	3,8	3,9	3,1	3,4	3,5	3,9	3,7	3,7
Βουλγαρία				4,5	5,1	6,3	6,2	6,4	7,0	6,6	6,4	8,1	6,7	10,2
Τσεχία			3,0	3,2	3,2	3,4	2,9	3,4	3,8	4,2	3,5	3,3	3,8	
Δανία	3,9	4,3	4,2	4,1	3,7	4,5	5,2	5,1	5,3	4,4	4,2	3,5	4,0	
Γερμανία			3,5	4,0	6,1	5,4	5,1	5,4	6,1	5,7	6,3	7,5	7,1	
Εσθονία		7,3	6,5	6,7	7,2	6,9	6,9	5,5	7,0	7,1	6,4	10,5	8,9	
Ιρλανδία	6,0	5,1	4,6	4,0	3,8	4,6	4,2	5,1	3,5	3,4	3,1	3,0	2,9	
Ελλάδα	12,5	11,8	12,0	12,7	12,9	13,5	12,5	11,7	10,4	13,4	10,7	11,9	11,6	12,2
Ισπανία		9,9	10,1	9,7	9,7	9,4	9,6	9,2	9,3	8,7	8,9	10,2	10,3	10,7
Γαλλία		4,4	5,3	5,1	5,3	5,3	5,3	5,2	5,9	6,6	5,9	6,3	6,0	
Κροατία								5,9	5,9	5,6	5,3	5,5	5,4	
Ιταλία		8,4	8,2	8,3	8,5	8,4	9,0	8,6	9,5	9,3	9,3	9,6	9,8	
Κύπρος			6,0	6,2	5,7	5,8	6,0	7,2	6,7	6,9	7,8	6,3	7,6	
Λετονία			8,0	9,7	8,0	9,3	9,3	7,9	7,9	7,1	7,7	6,8	8,2	7,0
Λιθουανία			7,8	9,3	6,9	8,3	8,9	11,4	8,6	5,8	7,6	6,8	8,6	
Λουξεμβούργο	6,8	7,9	8,9	9,0	8,7	8,5	9,0	10,0	8,6	9,0	10,1	9,9	10,0	
Ουγγαρία			6,7	6,2	5,1	4,9	5,2	4,3	4,9	4,7	5,8	5,4	8,4	8,7
Μάλτα			3,9	3,6	4,1	4,5	5,0	5,3	5,3	4,4	5,3	5,1	4,7	
Ολλανδία			5,8	3,8	4,3	4,1	4,0	5,1	4,6	4,1	3,4	4,6	4,4	
Αυστρία	7,5	6,1	5,9	5,3	5,3	7,5	6,6	6,4	6,3	6,4	6,8	5,6	5,9	6,9
Πολωνία			12,6	11,4	10,7	10,5	10,0	10,5	10,4	9,6	9,7	10,0	10,7	
Πορτογαλία		10,5	10,1	9,4	7,7	9,6	8,5	8,1	8,6	8,5	8,8	9,1	9,6	
Ρουμανία					14,1	14,2	13,5	159,7	15,4	15,9	13,6	15,0	14,7	14,3
Σλοβενία			4,3	4,2	4,0	4,7	4,3	4,6	5,4	5,6	5,8	5,5	5,9	
Σλοβακία			8,7	6,1	4,5	5,5	4,8	5,2	5,8	5,8	5,3	5,2	5,4	
Φινλανδία		3,4	2,9	3,4	3,4	3,9	2,9	3,0	3,4	3,0	2,7	3,1	2,9	2,7
Σουηδία		5,1	4,7	6,6	5,8	5,8	6,2	5,1	5,1	5,1	5,2	6,2	6,1	
Ην. Βασίλειο			5,8	5,2	5,8	6,4	4,9	5,3	5,5	6,6	6,2	5,7	5,7	
Ισλανδία		6,0	6,5	5,7	6,0	5,2	5,8	4,3	4,0	3,7	4,1	3,2	4,8	
Νορβηγία	3,8	3,3	3,4	5,3	4,4	4,6	4,4	3,7	4,6	4,0	4,6	3,7	4,4	
Ελβετία					6,7	7,6	6,7	6,4	6,4	7,4	6,6	5,2	6,5	
Σερβία											13,0	13,8	12,4	
Τουρκία				16,9	16,3	16,7	17,1	16,7	14,8	14,3	14,2			

Πηγή: Ίδια με πίνακα 3.

Σημείωση⁶: Ισχύει η σημείωση 5 του πίνακα 3.

Πράγματι, οι φτωχότεροι ευρωπαίοι πολίτες με πλήρη απασχόληση για το 2016 είναι, μετά τους Ρουμάνους, οι Έλληνες με ποσοστό 12,2%, ενώ τις επόμενες θέσεις καταλαμβάνουν η Βουλγαρία και η Ισπανία. Για το 2015 το προβάδισμα ανήκει στις ίδιες χώρες (Eurostat, 2017f).

Οι αναφορές για τη φτώχεια στην απασχόληση θα μπορούσαν να συνεχιστούν με παρόμοια παραδείγματα. Η επανάληψη δεν θα ωφελούσε διότι αποδεικνύεται με ακρίβεια ότι η απασχόληση δεν εξασφαλίζει και την απομάκρυνση από τη φτώχεια ούτε είναι ο προπομπός ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης.

Μήπως όλα τα στοιχεία οδηγούν στο, προλεχθέν από τον Μπάουμαν (2004), συμπέρασμα ότι η επιλογή είναι ο μονόδρομος ενός ηθικού εκβιασμού; Επιλέγεται η φτώχεια της μισθωτής εργασίας προκειμένου να αποφευχθεί ο ενδεχόμενος κοινωνικός «αφανισμός». Ο φτωχός μισθωτός φαντάζει ως τυχερός στα μάτια του άμισθου, ενώ ο πρώτος καταβάλλει κάθε προσπάθεια προκειμένου να αποφύγει την εφιαλτική εκδοχή της αποχώρησης από τη μισθωτή εργασία και επομένως την αποδοχή της εκδοχής του φτωχότερου, του άπορου. Επικρατεί, με άλλα λόγια μια «... κατάσταση ... απουσίας επιλογής ...» (σσ. 45-56). Μήπως η θέση του Gans ο οποίος θεωρεί τη φτώχεια αναγκαία και λειτουργική για τους πλούσιους και η θέση του Rifkin ο οποίος επινοεί την παροχή εργατικής δύναμης έξω από την αγορά εργασίας και με τη μορφή ανθρωπιστικής βοήθειας από το φτωχό στον φτωχότερο προμηνύουν μια αλλαγή της κοινωνικής οργάνωσης που σύμφωνα με τον A. Gorz οι φτωχοί δε θα εργάζονται για τους πλούσιους, αλλά θα γίνουν οι υπηρέτες τους (Λύτρας, 1999); Αν είναι πιθανές, ή μη, οι παραπάνω υποθέσεις θα αποδειχθεί στο άμεσο μέλλον. Ίσως η πιο σίγουρη και επίκαιρη εκδοχή να είναι το αδιέξοδο φαινόμενο της φτώχειας το οποίο έχει εδραιωθεί στο μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού συνόλου.

4.4 Υπάρχει η κοινωνία των ⅓;

Σε μια κοινωνία η οποία διχάζεται, κυριαρχείται από την εκμετάλλευση και την ανισότητα και ακολουθεί ασάλευτα και παθητικά μια πορεία αποτελμάτωσης, αναμφίβολα έχουν προηγηθεί της δημιουργίας της ορισμένοι καταλυτικοί παράγοντες επίδρασης. Από ορισμένους θεωρητικούς γίνεται λόγος για την κοινωνία των ⅓. Ποια είναι η κοινωνία των ⅓; Ο Glotz (1986) πιστεύει ότι σε μια ιστορική στιγμή άσκησης «νεοσυντηρητικής πολιτικής» και που οι κοινωνικές προϋποθέσεις

ευνοούν, από την άποψη της απουσίας συλλογικής ευθύνης και αισθήματος αλληλεγγύης, η διάσπαση της κοινωνίας μέσα από μια διαδικασία ανοχής την οποία επιδεικνύουν τα $\frac{2}{3}$ του κοινωνικού συνόλου για «... την κοινωνική υποβάθμιση του πιο αδύναμου $\frac{1}{3}$... που αποτελούν οι άνεργοι, οι ευκαιριακοί εργάτες, οι ηλικιωμένοι των κατώτερων στρωμάτων, οι περιπλανώμενοι εργάτες, οι ανάπηροι, οι λιγότερο προικισμένοι ...», φαίνεται ως αναπόφευκτη εκδοχή (σσ. 36-37). Συνακόλουθα, και όπως ο Τσιάκαλος (1995-1996) διαπιστώνει, «... η κοινωνία των $\frac{2}{3}$ γίνεται αποδεκτή από την πλειοψηφία των ανθρώπων, επειδή προηγουμένως είχε γίνει αυτονόητα αποδεκτή μια κοινωνία των $\frac{3}{4}$, των $\frac{4}{5}$, των $\frac{5}{6}$...».

Επομένως, η μια όψη είναι η απομάκρυνση από τη συλλογικότητα και οι ρωγμές στην κοινωνική συνοχή και η άλλη είναι το πολιτικό πλαίσιο. Ένα πλαίσιο το οποίο επιτρέπει ή και επιβάλλει αυτόν τον κοινωνικό κατακερματισμό. Η πολιτική ευθύνη ανήκει στη νεοφιλελεύθερη πολιτική που ακολουθείται τις τελευταίες δεκαετίες και η οποία εξυπηρετεί το χρηματιστικό σύστημα με κόστος την κοινωνική εξαθλίωση. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο η πολιτική αυτή θεσμοθετείται το 1992 με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνέπεια είναι η διάλυση του κράτους πρόνοιας και τα υψηλά ποσοστά ανεργίας τα οποία, σε συνδυασμό με το νέο καταμερισμό της εργασίας, έχουν οδηγήσει ένα μεγάλο μέρος της ευρωπαϊκής κοινωνίας στο περιθώριο. Έχουν δημιουργήσει την κοινωνία των $\frac{2}{3}$ (Αντωνοπούλου, 2000).

Μολαταύτα υπάρχουν αντιρρήσεις ως προς το ποσοστιαίο μοίρασμα της κοινωνίας το οποίο και προκύπτει από τις διαπιστώσεις που προηγήθηκαν. Άραγε η κοινωνία των $\frac{2}{3}$, είναι μια κοινωνία η οποία αποτελείται από ανθρώπους οι οποίοι βιώνουν την απόλυτη εξαθλίωση και συγκεντρώνονται στο $\frac{1}{3}$ της κοινωνίας, ενώ όλοι οι υπόλοιποι ευημερούν και συμβιώνουν ταξικά επί ίσοις όροις;

Ο Λιοδάκης (2000), ισχυρίζεται ότι η κοινωνία των $\frac{2}{3}$ είναι μια παραπλανητική ιδέα μέσω της οποίας παραποιείται η σύνθεση μιας κοινωνίας με διαρκώς αυξανόμενη οικονομική ανισότητα η οποία, σαφέστατα, δεν περιορίζεται στο $\frac{1}{3}$ της κοινωνίας. Ο Λύτρας (2000), αναγνωρίζοντας ως δημιουργό της κοινωνίας των $\frac{2}{3}$ τον P. Glotz και επιδιώκοντας με ενδιαφέρον να ερμηνεύσει το δημιούργημα του, παραδέχεται ότι αυτό το μοίρασμα της κοινωνίας δεν αποδεικνύεται ούτε συναντάται σε καμία από τις κλασικές θεωρίες. Υποδεικνύει, όμως, ορισμένα σημαντικά στοιχεία όπως ότι η διάκριση αφορά αυτούς που δρουν ενεργά στην οικονομική ζωή και έχουν μια σταθερή εργασία, τα $\frac{2}{3}$ της κοινωνίας, και αυτούς που βιώνουν εργασιακή επισφάλεια, το $\frac{1}{3}$ της κοινωνίας. Ακόμη θεωρεί ότι η απόδοση των

ταξικών χαρακτηριστικών είναι πιο ξεκάθαρη και παρουσιάζει ομοιότητες στις κοινωνικές ομάδες που σχηματίζουν το κοινωνικό $\frac{1}{3}$, ενώ στην άλλη περίπτωση οι αντιθέσεις είναι περιοριστικές ως προς την ανάλυση. Η ανάγνωση του, του επιτρέπει να συλλάβει και το νόημα που κρύβεται πίσω από τα σχήματα ορολογίας που χρησιμοποιεί ο P. Glotz και το οποίο δεν είναι άλλο από την αστική τάξη και την εξουσία που, αυτή, ασκεί προκειμένου να υλοποιήσει τους φιλελεύθερους στόχους της. Οι επιφυλάξεις του Λύτρα (2000) ως προς το κοινωνικό σχήμα του P. Glotz εντοπίζονται στο γεγονός ότι, οι ραγδαίες κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις έχουν τέτοιο κοινωνικό αντίκτυπο που «... ίσως σήμερα πρέπει να μιλάμε για κοινωνία των $\frac{2}{4}$, ίσως για χειρότερες αναλογίες στο μέλλον ...» (σσ. 220-223). Καταληκτικά μια κοινωνία οποιασδήποτε ποσόστωσης, όποια και αν είναι αυτή, αποδεικνύει ότι η ανισότητα έχει απλώσει τους ιστούς της τόσο επιδέξια που έχει στεριώσει στα θεμέλια αυτής της κοινωνίας όντας μια απειλή για τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας τη βιβλιογραφική, αυτή, διαδρομή με σκοπό την ερμηνεία του δοτού ρόλου του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού ο οποίος βρίσκεται στο προσκήνιο του ευρωπαϊκού διαλόγου ως προς την άσκηση κοινωνικής πολιτικής συμπεραίνεται ότι, ο όρος δεν έχει επιστημονικές ρίζες (Τσαούσης, 1998; Λύτρας Α. Ν., 2004; Daly & Silver, 2008) άλλα αποτελεί μια πολιτική κατασκευή επισκίασης της φτώχειας και της οικονομικής εξαθλίωσης της κοινωνίας (Λύτρας Α. Ν., 2004).

Το αποτελούμενο από δύο υποθέσεις εργασίας, αρχικό ερώτημα, απαντήθηκε ευθέως και με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αντικειμενικότητα. Στο πρώτο του σκέλος που είναι η επιλογής της οργάνωσης του ατομικού βίου, και όχι του κοινωνικού βίου, η οποία εκφράζεται με την κοινωνική αποχώρηση ή με την απουσία συμμετοχής στα κοινωνικά δρώμενα για λόγους ιδεολογίας εκτιμάται ότι, αυτή παρατηρείται ως συμπεριφορά (Burton & Kagan, 2003). Όμως τα παραδείγματα αποτελούν λιγιστές εξαιρέσεις και δεν περιέχουν το στοιχείο του εξαναγκασμού των ατόμων σε κοινωνική απομόνωση. Άρα, και μη αποδεχόμενης της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, η παρατήρηση τους δεν πρέπει να συγχέεται με την ακούσια περιθωριοποίηση. Το δεύτερο σκέλος της ερωτηματοθεσίας, το οποίο θεωρείται και το σημαντικότερο, αναλύθηκε εκτενώς θέτοντας ως επιδραστικούς και

καθοριστικούς παράγοντες τη φτώχεια και το περιθώριο της εργασίας, το οποίο περιθώριο προκύπτει ως συνέπεια της επιβαλλόμενης εδραίωσης της μισθωτής εργασίας. Αποδείχθηκε από τη μια πλευρά ότι η φτώχεια, η ανεργία, η υποαπασχόληση και η εργασία, η οποία δεν πληρώνεται, είναι συνοδοιπόροι (Castel, 2003; Μπάουμαν, 2004; Λύτρας Α. Ν., 2016) και από την άλλη πλευρά ότι το συστημικό σχήμα στους κόλπους του οποίου επιδιώκεται και επιτυγχάνεται η εμφάνιση των προαναφερθέντων φαινομένων ευθύνεται άμεσα για την περιθωριοποίηση και την κοινωνική εξαθλίωση του πληθυσμού (Marcuse, 1971, σσ. 77-78, 254-255).

Συνοψίζοντας, λοιπόν, η φτώχεια αποτελεί μια απτή πραγματικότητα (United Nations, 2017) όπως και το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών (Λύτρας Α. , 2000) το οποίο τείνει να γίνει απροσπέλαστο εξαιτίας και των παραγόντων που αναλύθηκαν σε αυτή τη μελέτη. Δεδομένης, όμως, της καθιέρωσης της μισθωτής εργασίας στο σύγχρονο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, και εξαιρουμένων των απόψεων που προβλέπουν την ανατροπή της εργασιακής κατάστασης διότι η προοπτική αυτή δεν άπτεται της παρούσας θεματολογίας, πρέπει να ληφθούν υπόψιν οι εξής θεωρητικές θέσεις. Αποδεδειγμένα και από τον Α. Smith (2000/1776) και από τον Κ. Marx (2002/1867) υποστηρίζεται ότι ο πλούτος, ανεξαρτήτως της κάρπωσης του, προέρχεται μόνο από την εργασία. Παράλληλα και ανατρέχοντας στα λόγια του ο Α. Smith (2000/1776) ο ίδιος αξιολογεί ότι, εάν ο μισθός ενός εργάτη δεν είναι «..τουλάχιστον επαρκής για τη συντήρηση του ...», που ιδανικά «...πρέπει να είναι κατά τι μεγαλύτερος ...», τότε η επιβίωση του δεν θα είναι δυνατή και η εξελικτική διαδικασία θα διακοπεί. Θα αφανιστεί η γενιά του (σ. 111). Συνεπώς και δίχως αμφιβολία πρέπει να ενταθεί η συλλογική δράση και να καταπολεμηθεί, όχι ο κοινωνικός αποκλεισμός, αλλά να καταπολεμηθούν εκείνες οι τεχνικές και οι ιδεολογικοί μηχανισμοί που τον προβάλλουν και τον ενσωματώνουν σε ένα κοινωνικό σύστημα που κινείται σε οριακά εδάφη επιλογών και δυνατοτήτων απασχόλησης.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσες πηγές

- ΕΛΣΤΑΤ. (2016a, Ιούνιος 23). *Δελτίο τύπου: Κίνδυνος φτώχειας. Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2015*. Ανάκτηση από ΕΛΣΤΑΤ:<http://www.statistics.gr/documents/20181/985124/%CE%9A%CE%AF%CE%BD%CE%B4%CF%85%CE%BD%CE%BF%CF%82+%CE%A6%CF%84%CF%8E%CF%87%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%82+%28SILC%29+%28+2015+%29/f5f875ea-5cc8-4901-8ce4-6d98b30c6ec0?version=1.0>
- ΕΛΣΤΑΤ. (2016b, 06 23). *Υλική Στέρηση και Συνθήκες Διαβίωσης. Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών έτους 2015*. Ανάκτηση από ΕΛΣΤΑΤ: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA10/2015>
- ΕΛΣΤΑΤ. (2017, 06 23). *Κίνδυνος φτώχειας*. Ανάκτηση από Δελτίο Τύπου: <http://www.statistics.gr/documents/20181/0be9db06-57ca-4735-94a7-5ace22670a9c>
- Επίσημη εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. (1984, 12 19). *Απόφαση του συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1984 για ειδική κοινοτική δράση καταπολέμησης της φτώχειας (85/8/EOK) Αριθ. L 2/24*. Ανάκτηση από: <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31985D0008&qid=1499454840964&from=EN>
- Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. (2001, 03 10). *Συνθήκη της Νίκαιας*. Ανάκτηση: https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/el_nice.pdf

- Eur-Lex. (2008). *Σύσταση της Επιτροπής της 3ης Οκτωβρίου 2008 σχετικά με την ενεργητική ένταξη των ατόμων που είναι αποκλεισμένα από την αγορά εργασίας (2008/867/EK)*. Ανάκτηση 04 17, 2017, από <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008H0867&from=EL>
- Ευρωπαϊκές Κοινότητες. (1997, 10 02). *Συνθήκη του Άμστερνταμ*. Ανάκτηση από Europa.eu: <http://aei.pitt.edu/34932/>

Ξενόγλωσσες πηγές

- Cesis. (1998). *Non-Monetary Indicators of poverty and social exclusion. Final report. Eurostat*. <http://www.bris.ac.uk/poverty/keyofficialdocuments.html>.
- Commission of the European Communities. (1993, 11 17). *Green Paper COM(93) 551*. Ανάκτηση 04 19, 2017, από Green Papers - Archive of European Integration: http://aei.pitt.edu/1229/1/social_policy_options_gp_COM_93_551.pdf
- Espón. (2014, 04). *TiPSE-The Territorial Dimension of Poverty and Social Exclusion in Europe*. Ανάκτηση από Poverty and exclusion - TIPSE - Espón: https://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/TIPSE/DFR/TIPSE_Draft_Final_Report.pdf
- European Communities. (2002). *European social statistics Income, poverty and social exclusion: 2nd report. Data 1994-1997*. Ανάκτηση 04 22, 2017, από <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5644177/KS-BP-02-008-EN.PDF/78eea8e8-63cd-45eb-ad7a-a890a0823694>
- Eurostat. (2009). *What can be learned from deprivation indicators in Europe. Methodologies and working papers*. Ανάκτηση από Eurostat: <http://www.bristol.ac.uk/poverty/downloads/keyofficialdocuments/Deprivation%20indicators%20in%20Europe.pdf>

- Eurostat. (2012). *Measuring material deprivation in the EU. Indicators for the whole population and child-specific indicators*. Ανάκτηση από: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/5853037/KS-RA-12-018-EN.PDF>
- Eurostat. (2016). *Glossary:Material deprivation*. Ανάκτηση από Statistics explained: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Main_Page
- Eurostat. (2017a). *Glossary:At risk of poverty or social exclusion (AROPE)*. Ανάκτηση από Eurostat: [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_\(AROPE\)](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_(AROPE))
- Eurostat. (2017b, 06 24). *People at risk of poverty and social exclusion*. Ανάκτηση από: http://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/EN/t2020_50_esmsip.htm
- Eurostat. (2017c, 02). *Income distribution statistics*. Ανάκτηση από Eurostat: http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Income_distribution_statistics#At-risk-of-poverty_rate_and_threshold
- Eurostat. (2017d). *At risk of poverty rate by sex*. Ανάκτηση από Eurostat database: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- Eurostat. (2017e). *Unemployment by sex and age - annual average*. Ανάκτηση από Eurostat database: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/data/database>
- Eurostat. (2017f). *In work at risk of poverty rate by working time*. Ανάκτηση από Eurostat: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- Homeless world cup (2017). *Global homelessness statistics*. Ανάκτηση από Homeless world cup: <https://www.homelessworldcup.org/homelessness-statistics/>
- I.L.O. (2015). *Decent work, the key to poverty reduction*. Ανάκτηση από I.L.O.-Poverty: http://www.ilo.org/global/topics/poverty/WCMS_396219/lang-en/index.htm
- I.L.O. (2017a). *Time related underemployment*. Ανάκτηση από ILOSTAT: http://www.ilo.org/ilostat/faces/wcnav_defaultSelection?_afLoop=708056573563298&_afWindowMode=0&_afWindowId=1bvqgesxmg_134#!%40%40%3F_afWindowId%3D1bvqgesxmg_134%26_afLoop%3D708056573563298%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrlstate%3D1bvqgesxmg_166

- I.L.O. (2017b). *Time related underemployment rate (Description)*. Ανάκτηση από http://www.ilo.org/ilostat-files/Documents/description_TRU_EN.pdf
- I.L.O. (2017c). *Hours of work*. Ανάκτηση από ILOSTAT: http://www.ilo.org/ilostat/faces/ilostat-home/home?_adf.ctrl-state=rcagkq79i_4&_afLoop=108355647559230#!
- Oecd. (2017). *Income distribution and poverty*. Ανάκτηση από OECD.Stat: http://stats.oecd.org/index.aspx?r=245193&erroCode=403&lastaction=login_submit#
- Office for Official Publications of the European Communities. (1994). *Green Paper European social policy. Options for the Union. Summary*. Ανάκτηση από [file:///C:/Users/GEORGIA/Downloads/CE8193979ENC_001%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/GEORGIA/Downloads/CE8193979ENC_001%20(3).pdf)
- Official Journal of the European Communitie. (1989, 10 31). *Resolution of the council and of the ministers for social affairs meeting within the council of 29 September 1989 on combating social exclusion (89/C 277/01)*. Ανάκτηση: <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:41989X1031&from=EN>
- Official journal of the European Communities. (1975, 07 30). *Council decision of 22 july 1975 concerning a programme of pilot schemes and studies to combat poverty (75/458/EEC) No L 199/34*. Ανάκτηση από EUR-Lex : <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31975D0458&qid=1499446028377&from=EN>
- The world bank. (2015, 09 30). *FAQs: Global poverty line update*. Ανάκτηση από: <http://www.worldbank.org/en/topic/poverty/brief/global-poverty-line-faq>
- The world bank. (2017a). *Monitoring global poverty. Report of the commission on global poverty*. Washington: World bank group.
- The world bank. (2017b). *GNI per capita, Atlas Method (current US \$)*. Ανάκτηση από Databank: <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>
- UNDP. (2016). *Human development report 2016*. Ανάκτηση από United Nations: http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_EN_Overview_Web.pdf
- United Nations. (2006, 08 24). *Extreme poverty and human rights: The rights of the poor*. Ανάκτηση
OHCHR: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Poverty/SubCommission2006_9.pdf

United Nations. (2007). *Second United Nations decade for the eradication of poverty*.
 Ανάκτηση από Division for social policy and development social perspective
 on development: <https://www.un.org/development/desa/socialperspectiveondevelopment/united-nations-decade-for-the-eradication-of-poverty/second-united-nations-decade-for-the-eradication-of-poverty.html>

United Nations. (2017, 05 19). *Goal 1: End poverty in all its forms everywhere - the United Nations*. Ανάκτηση από Sustainable development goals. 17 goals to transform our world: <http://www.un.org/sustainabledevelopment/poverty/>

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Θ. (2006, Οκτώβριος). Κοινωνικός αποκλεισμός και αποκλεισμένες ομάδες: Οι ιδεολογικές λειτουργίες μιας εννοιολόγησης. *Κοινωνία και Ψυχική Υγεία*, σσ. 32-50.
- Αντωνοπούλου, Σ. Ν. (2000). Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, ο νεοφιλελευθερισμός και η κοινωνία των 2/3. Στο Θ. Πάκος (Επιμ.), *Διεθνές συνέδριο "Κοινωνία των 2/3". Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος* (σσ. 107-120). Αθήνα.
- Becker, H. S. (2000). *Οι περιθωριοποιημένοι. Μελέτες στην κοινωνιολογία της παρέκκλισης*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Foucault, M. (1964). *Η ιστορία της τρέλας*. Αθήνα: Ηριδανός.
- Freedon, M. (2013). Οι φιλελεύθεροι προοδευτικοί στη Μεγάλη Βρετανία. Στο F.-X. Merrien, *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα* (2η εκδ., σσ. 89-118). Αθήνα: Παπαζήση.
- Giddens, A. (2009). *Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Glottz, P. (1986). *Μανιφέστο. Για μια νέα ευρωπαϊκή αριστερά*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*. (Κ. Λιβιεράτος, Επιμ., & Δ. Μακρυγιάννη, Μεταφρ.) Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Gorz, A. (1999). *Η αθλιότητα του σήμερα και η προοπτική του αύριο*. Αθήνα: Νέα σύνορα - Λιβάνη.

- Καβουνίδη, Τ. (2002). Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής. Στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής* (σσ. 47-79). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Keynes, J. (2001). *Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Kraatz, S. (2017, 06). *Η καταπολέμηση της φτώχειας, του κοινωνικού αποκλεισμού και των διακρίσεων*. Ανάκτηση από Θεματολογικά δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση: http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/el/FTU_5.10.9.pdf
- Κωστόπουλος, Τ. (2012). Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και περιφερειακή οικονομική κρίση. Η περίπτωση της Ελλάδας. *17ο Επιστημονικό Συνέδριο του Συνδέσμου Ελλήνων Περιφερειολόγων: Το μέλλον του αναπτυξιακού και χωροταξικού σχεδιασμού της Ελλάδας* (σσ. 561-571). Λαμία: Πανεπιστήμιο Στερεάς Ελλάδας.
- Κωστόπουλος, Τ. Ι. (2014). *Τοπική Δημοκρατία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Levitass, R. (2004). Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα Ντυρκεμική ηγεμονία. Στο Μ. Πετμεζίδου, & Χ. Παπαθεοδώρου, *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (σσ. 202-223). Αθήνα: Εξάντας.
- Λιοδάκης, Γ. (2000). Τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα και ορισμένες επιπτώσεις στην κοινωνική σύγκρουση. Στο *Διεθνές συνέδριο "Κοινωνία των 2/3". Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος* (σσ. 185-199). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Λύτρας, Α. (2000). *Κοινωνία και εργασία. Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λύτρας, Α. Ν. (1999). Φτωχοί και πλούσιοι: Οι πραγματικότητες και το πρόβλημα του "επειδή". Στο *Κοινωνικός αποκλεισμός. "Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε..."*. Εισηγήσεις τριήμερου συνεδρίου Πάντειο Πανεπιστήμιο 16, 17, 18 Μαΐου (σσ. 131-142). Αθήνα: Αρμός.
- Λύτρας, Α. Ν. (2004). Κοινωνικός αποκλεισμός. Η παγκοσμιοποίηση του ριζοσπαστικού συντηρητισμού. Στο *Αποκλεισμοί στην παγκοσμιοποίηση. Ζητήματα κοινωνικής πολιτικής* (σσ. 24-125). Αθήνα: Παπαζήση.

- Λύτρας, Α. Ν. (2016). *Η μισθωτή εργασία στην κοινωνική οργάνωση. Οι πραγματικότητες στην απασχόληση και η εδραίωση της εργασιακής αυτονομίας*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μάνος, Ν. (1997). *Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής*. Θεσσαλονίκη: University studio press.
- Marcuse, H. (1971). *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Marx, K. (2002/1867). *Το κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας. Τόμος πρώτος. Το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου* (Βασισμένο στο γερμανικό πρωτότυπο που εκδόθηκε το 1947 από το «Verlag JHW Dietz Nachf Berlin» το οποίο είναι πιστή ανατύπωση της έκδοσης που επιμελήθηκε το Ινστιτούτο Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν της Μόσχας 1932 εκδ.). (Π. Μαυρομμάτης, Μεταφρ.) Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Marx, K. (2012). *Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 έως το 1850*. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Marx, K., & Engels, F. (1986/1851-1852). *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Marx, K., & Engels, F. (χ.χ.). Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος. Στο K. Marx, & F. Engels, *Διαλεχτά έργα* (Τόμ. Πρώτος, σσ. 10-58). Αθήνα: Δημήτριος Γκούθας.
- Marx, K. (χ.χ.). Μισθός, τιμή και κέρδος. Στο K. Marx, & F. Engels, *Διαλεχτά έργα* (Τόμ. Πρώτος, σσ. 466-531). Αθήνα: Δημήτριος Γκούθας. Κεντρική διάθεση Βασίλειος Καμπίσης.
- Merrien, F.-X. (2013). Γαλλοβρετανικές διαφορές. Στο F.-X. Merrien, *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χτες και σήμερα* (2η εκδ., σσ. 123-162). Αθήνα: Παπαζήση.
- Messu, M. (2013). Φτώχεια και αποκλεισμός στη Γαλλία. Στο F.-X. Merrien, *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χτες και σήμερα* (σσ. 171-208). Αθήνα: Παπαζήση.
- Μπάουμαν, Ζ. (2004). *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2012). *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και η αδυναμία συμμετοχής στα κοινωνικά δικαιώματα υπό συνθήκες κρίσης*. Αθήνα: Τόπος.

- Procacci, G. (2013). Από την επαιτεία στο κοινωνικό ζήτημα. Στο F.-X. Merrien, *Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα* (σσ. 37-61). Αθήνα: Παπαζήση.
- Rifkin, J. (1996). *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Smith, A. (2000/1776). *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών (Βιβλία I&II)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Tcherneva, P. R. (2014). *Πλήρης απασχόληση: Ένας δρόμος που δεν ακολουθήθηκε*. Ανάκτηση από: http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_789GR.pdf
- Τσαούσης, Δ. Γ. (1998). Πολιτισμός, ελεύθερος χρόνος και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Κ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία* (σσ. 87-119). Αθήνα: Gutenberg.
- Τσιάκαλος, Γ. (1995-1996, Ιούλιος -Ιούνιος). Κοινωνικός αποκλεισμός και αλληλεγγύη. *Ο αγώνας της γυναίκας. Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας* (61 & 62).
- Τσιάκαλος, Γ. (1998). Κοινωνικός αποκλεισμός: Ορισμοί, πλαίσιο και σημασία. Στο Κ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός. Η Ελληνική εμπειρία* (σσ. 39-65). Αθήνα: Gutenberg.
- Τσίγκανου, Ι. (2000). Κοινωνικός εκ-τοπισμός και περιθωριοποίηση. Στο *Διεθνές συνέδριο "Κοινωνία των 2/3. Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος* (σσ. 777-781). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Weber, M. (1989). *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammerl. Η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Χλέτσος, Μ. (n.d.). *Η Κεϋνσιανή προσέγγιση της αγοράς εργασίας και της ανεργίας*. Ανάκτηση από Κύκλος διαλέξεων "Οικονομία και κοινωνία": http://www.econ.uoi.gr/eeokp/gr/dialekseis_seminaria/seminaria_mathimata/agora_ergasias_kai_anergia/ili_mathimatos/kefalaio2.pdf

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Atkinson, R. (2000). Combating Social Exclusion in Europe: The New Urban Policy Challenge. *Urban Studies*, 37(5-6), 1037-1055.
- Burton, M., & Kagan, C. (2003). Marginalization. Chapter 13. Στο I. Prilleltensky, & G. Nelson, *Community Psychology: In pursuit of wellness and liberation*. London: MacMillan/Palgrave.
- Bynner, J. (1996). *Use of longitudinal data in the study of social exclusion*. Ανάκτηση από OECD: Centre for Educational Research and Innovation: <http://www.oecd.org/edu/school/1856691.pdf>
- Castel, R. (2003). *From manual workers to wage laborers. Transformation of the social question*. New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction Publishers.
- Daly, M., & Silver, H. (2008, 04 18). Social exclusion and social capital: A comparison and critique. *Theory and Society*, 37(6), σσ. 537–56. Ανάκτηση από <https://link.springer.com/article/10.1007/s11186-008-9062-4>
- Didier, E. (1998). *Emergences des mots de l'exclusion*. Ανάκτηση από Revue Quart Monde, N°165 - Joseph Wresinski : le plus pauvre au coeur d'une intelligence: <https://www.editionsquartmonde.org/rqm/document.php?id=2730>
- Freire, P. (2000). *Pedagogy of oppressed* (3η εκδ.). U.S.A.: The Continuum International Publishing Group Inc.
- Frey, L. (2001). Social exclusion and social cohesion. *Sigma – the bulletin of European statistics produced in Luxembourg by Eurostat*, 2, σσ. 22-25. Ανάκτηση <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5627884/CA-AB-01-002-EN.PDF/ee6cbbe1-4e38-4493-9769c72c0ec50492?version=1.0>
- Gore, C., Figueiredo, J. B., & Rodgers, G. (1995). Introduction: Markets, citizenship and social exclusion. Στο G. Rodgers, C. Gore, & J. B. Figueiredo, *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* (σσ. 1-40). Geneva: I.L.O.
- Greve, B. (2002). *Is a supranational strategy for social inclusion possible?* Research Paper no. 6/02. Ανάκτηση από Roskilde University: <http://rossy.ruc.dk/ojs/index.php/rep/article/view/5008/2658>

- Jenson, J. (2000, 11). *Backgrounder: Thinking about Marginalization: What, Who and Why?* Ανάκτηση από Canadian Policy Research Networks Inc. (CPRN): http://cprn3.library.carleton.ca/documents/15746_en.pdf
- Keller, J. (2014). *Exclusion as a social problem and a methodological issue*. Ανάκτηση από http://projekty.osu.cz/vedtym/dok/publikace/keller_exkluze.pdf
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., & Patsios, D. (2007). *The multi-dimensional analysis of social exclusion*. Ανάκτηση από University of Bristol: <http://dera.ioe.ac.uk/6853/1/multidimensional.pdf>
- McIntosh, T. (2006). Theorising marginality and the Processes of Marginalisation. *Alternative: An International Journal of Indigenous Scholarship*, 2(1), σσ. 46-67.
- Nabin, R. (2008). Social Inclusion and Exclusion: A Review. *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*, 2, σσ. 161-180. Ανάκτηση από <http://www.nepjol.info/index.php/DSAJ/article/view/1362/1338>.
- Revice sociology. (2016, 01 06). *Trends in Global Wealth Inequality and Poverty*. Ανάκτηση από Trends in Global Wealth Inequality and Poverty | ReviseSociology: <https://revisesociology.com/2017/01/06/trends-in-global-wealth-inequality-and-poverty/>
- Rodgers, G. (1995). What is special about a "social exclusion" approach? Στο G. Rodgers, C. Gore, & J. B. Figueiredo, *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* (σσ. 44-55). Geneva: I.L.O.
- Room, G., Berghman, J., Bouget, D., Cabrero, G. R., Hansen, F., Hartmann-Hirsch, C.,... Vranken, J. (1992). *Observatory on national policies to combat social exclusion. Second annual report*. Ανάκτηση από University of Pittsburgh: http://opus.bath.ac.uk/53965/1/Room_1992_Second_Observatory_Report.pdf
- Rouet, G. (χ.χ.). *Poverty and social exclusion in Europe: Perceptions and evolution of concepts*. Ανάκτηση από Gilles Rouet – Poverty and social inclusion in Europe: https://erasmus2012divercity.files.wordpress.com/2012/01/rouet_nub_02_2012.pdf
- Seabrook, J. (1988). *The race for riches: The human cost of wealth*. Basingstoke: Marshall Pickering.

- Sen, A. (2000). *Social exclusion: Concept, application and scrutiny*. Ανάκτηση από https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social_exclusion.pdf
- Silver, H. (1994). *Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. Discussion Papers*. Geneva: I.L.O.
- Silver, H. (1995). Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion. Στο G. Rodgers, C. Gore, & J. B. Figueiredo, *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* (σσ. 57-80). Geneva: I.L.O.
- Tsiakalos, G., & Kongidou, D. (1991). *Definitions of poverty or: the strategies for combating poverty depend on the particular poverty definition*. Ανάκτηση από : http://users.auth.gr/gtsiakal/p3keimena/definition_poverty.htm

Παράρτημα Α

Cesis. (1998). *Non-Monetary Indicators of poverty and social exclusion. Final report. Eurostat*. <http://www.bris.ac.uk/poverty/keyofficialdocuments.html>

EUROSTAT 'S RESEARCH PROJECT

“NON-MONETARY INDICATORS OF POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION”

Request for National cooperation through brief questionnaire

1. The Project

Until recent years, the concept of poverty was broadly used to define the problems affecting underprivileged persons, particular groups of persons or even spatial areas or environments. The monetary dimension of these problems has been particularly emphasised in the many conceptual and empirical approaches aimed at measuring and describing poverty.

Although Eurostat's statistical research on Poverty has been reflecting this concern on the monetary dimension of poverty, a significant effort has been made in order to broaden the scope of the research projects so as to reflect the multidimensional nature of the phenomenon.

More recently, the need for three major perspective **changes** - to be understood in the sense of complementarity - has been recognised and reinforced within Eurostat:

- from the monetary dimension to the multidimensional disadvantage approach;
- from static to dynamic analyses;
- from the individual/household unit to the spatial unit.

The present project - “Non-Monetary Indicators of Poverty and Social Exclusion” - was launched in this context of Eurostat's attempt to widen and deepen the research work on non-monetary aspects of poverty and social exclusion.

The Project's main objectives are “to identify relevant indicators to describe poverty and social exclusion; to conceptualise indicators, considering their relationship to social indicators in general; to specify them so that they can be operationalised; to consider data availability and identify gaps, suggesting how these could be filled”.

2. The role of the NSI's representatives in the project

We expect the NSI's to play an important role along the present project in what we can call a “two-way cooperation line”. The enclosed questionnaire - its objectives are explained below - is the first step of this process. The results of this enquiry as well as the presentation of the conceptual frame adopted by the present project will be presented at a European seminar to be held next September, for which we will count on your participation. Later along the research process - when the first list of indicators is completed - it will be important for us to understand whether those indicators reflect correctly the different situations of poverty and social exclusion that exist in your respective countries. Our effort to have your collaboration all along the research work also has another precise aim: we hope that the results of this study will give the NSI's actual perspectives on the future use of this kind of indicators in their work programme.

3. The Enquiry

The present enquiry - addressed to experts in all EU Member-States - aims at gathering basic information necessary to identify the main types of social exclusion that exist in the European Union and,

subsequently, to build up a list of indicators that reflect the whole range of situations covered. The criterion used in this classification - the origins - highlights the existence of certain determinant factors (economic, social, cultural, etc.) underlying the process that leads to the exclusion of individuals, groups or entire spaces. It should be stressed that different origins/factors sometimes (often) lead to similar situations of deprivation and exclusion. Hence the overlapping of some of the mentioned types of exclusion.

4. Your contribution

Considering the present classification of social exclusion (as shown below) it is our objective to know:

- a) which types of social exclusion occur in your country;
- b) whether there are other kinds of exclusion in your country that do not belong to any of the types mentioned, and, if so, identify them;
- c) other Observations considered important.

TYPES OF SOCIAL EXCLUSION

PLEASE ANSWER YES OR NO, AND USE THE SPACE BELOW TO MAKE OTHER OBSERVATIONS

I. DO THESE TYPES OF SOCIAL EXCLUSION OCCUR IN YOUR COUNTRY?

1. Economic (poverty)

Defined basically as a situation of multiple deprivation **due to lack of resources**.

YES NO

☐☐

2. Social (elderly, chronically ill, disabled, homeless individuals, etc.)

Defined as a situation of deprivation, mainly characterised by isolation, loneliness, loose family ties, loss of personal autonomy and of self-sufficiency. It **may or not** be due to **lack of resources**.

YES NO

☐☐

3. Cultural (cultural and ethnic minorities, former inmates)

This is a type of social exclusion that **may or not** be associated to poverty, though most frequently it is. The exclusion here is mainly social, and the causes are mainly cultural.

YES NO

☐☐

4. Psychological (“shame-faced poverty”)

A form of poverty (deprivation due to lack of resources), that is not fully assumed by the poor. This leads to self exclusion due to shame. These poor are sometimes reluctant to recognise their own poverty.

YES NO

☐☐

5. Pathological (mentally ill, etc.)

Caused basically by mental or psychological problems. Often leads to homelessness.

YES NO ☐ ☐

6. “Deviant” behaviour (drug addicted, alcoholics)

Forms of addiction, often leading to deprivation and, eventually, to homelessness. May or not be due to lack of resources.

YES NO ☐ ☐

7. Spatial (urban quarters - shanty towns and historical centres - and under-developed rural areas) *Types of exclusion in which the situation of persons and groups is closely linked to the overall conditions of the local space.*

YES NO ☐ ☐

II. ARE THERE OTHER KINDS OF EXCLUSION IN YOUR COUNTRY THAT DO NOT BELONG TO ANY OF THE TYPES MENTIONED ?

8. If any (please specify)

PLEASE NOTE
REPLY UNTIL THE END OF APRIL

